

ATEBE

Dinî Araştırmalar Dergisi
Journal for Religious Studies
e-ISSN: 2757-5616

ATEBE Dergisi / Journal of ATEBE

Sayı: 8 (Aralık / December 2022), 69-94

Zihnî Varlık Tartışmaları Çerçevesinde Ma'dûma Dair Bilginin Yeri Meselesi: Müteahhir Dönem Kelâmı Bağlamında Bir İnceleme

*The Issue of Place of Knowledge about Ma'dûm Based on Debates on Mental Existence:
An Analysis in the Context of the Late Kalâm Period*

Sercan YAVUZ

Dr. Arş. Gör., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Kalam Anabilim Dalı
Research Assistant Ph.D., Eskişehir Osmangazi University, Faculty of Theology, Department of
Kalâm

Eskişehir, Türkiye

sercanyavuz@ogu.edu.tr

orcid.org/0000-0001-9074-7463

<https://ror.org/01dzjez04>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 15 Kasım/November 2022

Kabul Tarihi / Date Accepted: 24 Aralık/December 2022

Yayın Tarihi / Date Published: 31 Aralık/December 2022

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık/December

Atıf / Cite as: Yavuz, Sercan. "Zihnî Varlık Tartışmaları Çerçevesinde Ma'dûma Dair Bilginin Yeri Meselesi: Müteahhir Dönem Kelâmı Bağlamında Bir İnceleme". *ATEBE* 8 (Aralık 2022), 69-94.
<https://doi.org/10.51575/atebe.1205335>

İntihal / Plagiarism: Bu makale, iTenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir/This article has been scanned by iTenticate. No plagiarism detected.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Sercan Yavuz).

Yayıncı / Published by: Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi / Social Sciences University of Ankara.

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

Zihnî Varlık Tartışmaları Çerçevesinde Ma'dûma Dair Bilginin Yeri Meselesi: Müteahhir Dönem Kelâmı Bağlamında Bir İnceleme*

Öz

Zihnî varlık problemi ontolojik ve epistemolojik yönleriyle birçok konuyla ilişkili olan çok boyutlu bir meseledir. Hem filozoflar hem de kelâmcılar problemi farklı yönleriyle ele almışlar ve aralarında tartışmışlardır. Bu tartışmalar kabul ve ret sadedinde zihnî varlıkla ilgili birtakım delillerin ve eleştirilerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Farklı konularla da ilişkilendirilen bu tartışmalar içerisinde özellikle ma'dûmlara ilişkin bilginin zihnî varlığın ispatında kullanılması aynı zamanda ma'dûma dair bilginin yerini tespit etmeye imkân vermiştir. Zira ma'dûmun bilgiye konu olması bazı istisnalar hariç tutulacak olursa genel olarak kelâmcılar tarafından ittifak edilen bir husustur. Özellikle kelâmın konusunun bilinenlere hasredilmesiyle beraber gelen süreç içerisinde mümkün olsun mümteni' olsun ma'dûmların bilinebileceği âlimler tarafından kabul edilen bir husustur. Dolayısıyla ona dair bilginin nerede yer aldığı meselesi zihnî varlık tartışmalarının bir uzantısı olarak ortaya çıkmış olmaktadır. Bu bağlamda hem kelâmcılar hem de filozoflar benimsedikleri bilgi teorileri açısından ma'dûm gibi nesnel dünyada olmayan ancak akledilebilen ya da hakkında yargıda bulunabilen veyahut tasavvur edilebilen bu kavramlara dair bilginin epistemolojik ve ontolojik olarak nerede olduğunu sorgulamışlar ve bu bilginin yerini belirlemeye çalışmışlardır. Bu çaba neticesinde ma'dûmla ilgili bilginin yerinin zihin ve hâriç olmak üzere iki şekilde açıklandığı görülmüştür. Nesnel bir karşılığının olmaması sebebiyle ma'dûmla ilgili bilgilerin yerinin zihin olduğunu iddia eden kelâmcılara karşılık olarak bu bilginin yerinin zihin değil dış dünya olduğu iddia edilmiştir. Onunla ilgili bilginin hâriçte olduğunu iddia edenler arasında da bir ittifak sağlanamamış, kimisi bu bilginin Eflâtûn'un idelerinde kimisi de faal akılda olduğunu iddia etmiştir. Ma'dûma dair bilginin yerini zihne bağlayanlar arasında ise herhangi bir ihtilaf yaşanmamıştır. Buradan hareketle bu çalışmada esasen zihnî varlığın ispatı için ileri sürülen deliller ve bu delillere yönelik eleştirilerden yola çıkarak ma'dûma dair bilginin yeri müteahhir dönem kelâmı açısından tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu tartışmalar çerçevesinde taraflar belirtilerek muhaliflerin birbirlerine yönelik eleştirilerine de yer verilmiştir. Çünkü bu eleştirilerin mahiyeti, karşıt görüşte olanların ma'dûma dair bilginin yeri hakkındaki düşüncelerini ortaya koyma açısından önem arz etmektedir. Çalışmanın kapsamı, zihnî varlığa dair tartışmaların müstakil bir başlık olarak Fahreddin Râzî tarafından ortaya konulmasından hareketle Râzî ve sonrası bazı müteahhir dönem kelâmcıları ile sınırlandırılmıştır. Buna binaen çalışmada müteahhir dönem içerisinde söz konusu meseleye yer veren temsil gücü yüksek ve şöhret bulmuş temel kelâm metinleri ve bu temel metinlere yazılan öne çıkmış şerhler tercih edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Zihnî Varlık, Bilgi, Ma'dûm, Zihin, Hâriç, Eflâtûn'un İdeleri, Faal Akıl.

* Bu çalışma, Kasım 2022 tarihinde Eskişehir Osmangazi Üniversitesinde tamamladığımız "Müteahhir Dönem Kelâmında Ma'dûm Problemi" başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır.

**The Issue of Place of Knowledge about Ma'dûm Based on Debates on Mental Existence: An
Analysis in the Context of the Late Kalâm Period****

Abstract

The problem of mental existence is a multidimensional subject that is related to many issues with its ontological and epistemological aspects. Both philosophers and theologians have addressed this problem from different perspectives and have discussed it among themselves. These discussions have produced some evidence and criticisms about mental existence in terms of acceptance and rejection. In these discussions, which are also associated with different issues, the use of information about ma'dûm, particularly as evidence of mental existence, also helped pinpoint the place of the knowledge about ma'dûm. The fact that ma'dûm is the subject of knowledge is often a matter of consensus among theologians if some exceptions are disregarded. Particularly due to the extension of the subject of kalâm to the known, it is a matter accepted by the scholars that ma'dûm can be known, whether it is mumkin (possible) or mumtani' (impossible). Therefore, the issue of where the information about it is located has emerged as an extension of the discussions on mental existence. In this context, in terms of epistemological theories they adopted, both theologians and philosophers have questioned the epistemological and ontological location of the knowledge of such concepts as ma'dûm, which hardly exist in the objective world but can be reasoned out or judged or imagined, and they have tried to determine the place of this knowledge. As a result of this effort, they have recognized that the place of knowledge about ma'dûm can be explained in two ways: the mind and outside world. In response to theologians, who claimed that the place of knowledge about ma'dûm is the mind, it has been claimed that the place of this knowledge is not the mind but the outside world. No consensus has been reached among those who claimed that the information was outside; some claimed that this information was in Plato's ideas, while others claimed that it was in the active mind. On the other hand, there has been no disagreement among those who considered the place of knowledge about ma'dûm as the mind. Based on this perspective, the present study tried to identify the place of information about ma'dûm, with a particular reference to the later kalâm period, based on the evidence put forward to prove mental existence and the criticisms against such evidence. As a part of these discussions, the disputing parties were specified and the criticisms of the opponents towards each other were also included. This is because the nature of these criticisms is crucial as such criticisms are capable of revealing the opinions of those who have opposing views about the place of knowledge of ma'dûm. The scope of the present study was limited to Fakhr al-Dîn al-Râzî and some later theologians as it was al-Râzî, who brought mental existence up for discussion as a specific point of debate. Therefore, in the present study, the famous theological texts that are highly representative of mental existence in the late kalâm period and prominent commentaries written on these basic texts were preferred.

Keywords: Kalâm, Mental Existence, Knowledge, Ma'dûm, Mind, Outside World, Plato's Ideas, Active Intellect.

** This article is extracted from my doctorate dissertation entitled "The Problem of Ma'dûm in the Mutaakhkhirin Period of Kalâm", (PhD Dissertation, Eskişehir Osmangazi University, Eskişehir/Türkiye, 2022).

Giriş

Zihnî varlık problemi, ilk etapta ontolojik bir konu olmakla birlikte epistemoloji, mantık, psikoloji, zihin felsefesi hatta eskatoloji gibi pek çok alanla alakası olan bir sorunlar kümesidir. Zira mahiyeti ve doğası gereği farklı alanları ve bu alanlarla alakalı problemleri kendisine katma konusunda güçlü bir imkâna ve yeteneğe sahiptir. Hem zihni hem de varlığı ele alan bir mesele olarak zihnî varlık problemi, İslam düşünce geleneğinde özellikle V/XIII. yüzyıl ve sonrası dönemde merkezî bir konuma oturmuş, son derece geniş alana yayılan, köklü ve kuşatıcı bir problem olarak belirmiştir. Bilginin mahiyetinden tümeller konusuna, önermelerin yapısından varlığın anlamına, nefis ve algı teorilerinden Allah'ın ilmine kadar pek çok konunun tartışılmasında ve çözümlenmesinde zihnî varlık meselesi ya da problemi hep var olagelmıştır.¹

Zihnî varlık kavramının ortaya çıkması, onun neden olduğu problemlerin tartışılması ve bu bağlamda teorilerin geliştirilmesi yaklaşık olarak V/XIII. yüzyıla tekabül eder. Bu bağlamda kavramın müstakil olarak ele alınıp tartışılması nispeten geç bir dönemdir.² Ancak bu, zihnî varlığın daha önce olmadığı anlamına gelmez. Zira ilk defa müstakil bir başlık³ olarak Fahreddîn er-Râzî (öl. 606/1210) tarafından yer verilen zihnî varlık,⁴ Fârâbî (öl. 339/950) başta olmak üzere İbn Sînâ (öl. 428/1037) ve Sühreverdi (öl. 587/1191) gibi filozoflarda kendisine karşılık gelebilecek benzer kavramlarla özellikle bilgi felsefesi bağlamında sıklıkla kullanıldığı görülür.⁵ Zihnî varlığın (el-vücûd fi'l-ezhân) kavram olarak⁶ ilk defa kullanımı Gazzâlî'ye (öl. 505/1111) denk gelir. Onunla aynı çağda yaşamış olan Ebu'l-Berekât el-Bağdâdî (öl. 547/1152) de zihnî varlık (el-vücûd fi'l-

¹ Ömer Mahir Alper, *Varlık ve Zihin İslam Felsefesinde Zihni Varlık Sorununa Metinlerle Bir Giriş* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2021), 15.

² Alper, *Varlık ve Zihin*, 16.

³ Ebu Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahreddin Râzî, *el-Mebâhisü'l-meşrikiyye fi'l-ilmî'l-ilâhiyyât ve't-tabiiyyât*, thk. Muhammed Mu'tasım Billah el-Bağdâdî (Kum: Zevi'l-Kurbâ, 2007), 1/130-132.

⁴ Ayetullah Murtazâ Mutahharî, *Durûsu fi'l-felsefetü'l-İslâmiyye*, çev. Abdülcebbâr er-Rufâî (Bağdat: Merkezi Dirâsâti Felsefeti'd-Dîn, 2008), 1/216; Alper, *Varlık ve Zihin*, 43.

⁵ Ahmet Pirinç, "İslam Düşüncesi'nde Zihni Varlık (Vucud-i Zihni) Anlayışının Bilgi Felsefesi Bağlamında Değerlendirilmesi", *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (2014), 136.

⁶ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed Gazzâlî, *el-Maksadü'l-esnâ fi şerhi esmâillahi'l-hüsnâ* (Beyrut: Dâru'l-Minhâc, 2018), 55; Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed Gazzâlî, *Mî'yârü'l-ilm fi'l-mantik*, thk. Ahmed Şemseddîn (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1971), 47. Zihnî varlık anlamında kullanılan aklı varlık ifadesi için ayrıca bk. Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed Gazzâlî, *Faysalu't-tefrika beyne'l-İslâm ve'z-zendaka* (Beyrut: Dâru'l-Minhâc, 2017), 57, 60.

ezhân) terkiibini⁷ kullanmıştır.⁸ İbn Sînâ'nın zihnî varlıkla ilgili yer verdiği hususlar sadece zihnî varlık kavramsallaştırması açısından değil aynı zamanda zihnî varlığa ilişkin temel meselelerin tespiti ve çözümünü bakımından da önemli bir başlangıç teşkil eder. Elbette ki İbn Sînâ'nın bu konumu kendinden önceki felsefî birikime ve entelektüel geleneğe özellikle Fârâbî'ye çok şey borçludur.⁹ Dolayısıyla Râzî'ye kadar gelen süreç tabiri caizse zihnî varlığın, onunla ilgili ve onun ilişkili olduğu problemlerin bir ön hazırlığıdır.

Zihnî varlık problemleriyle ilgili literatürün özellikle Râzî ve Nasîrüddin et-Tûsî (öl. 672/1274)'nin meseleyi ele almalarından sonra genişlediğini ve zihnî varlığın bu zaman içerisinde bir sorunlar kümesi haline geldiğini ifade etmek mümkündür.¹⁰ Temel metinler açısından zihnî varlıkla ilgili Râzî sonrası literatüre Ebherî'nin (öl. 663/1265) *Keşfü'l-Hakâik*'i; Tûsî'nin *Tecrîdü'l-Akâid*'i; Necmeddîn el-Kâtibî'nin (öl. 675/1277) *Hikmetü'l-ayn*'i; Kâdî Beyzâvî'nin (öl. 685/1286) *Tavâli'u'l-envâr*'i; Şemseddin es-Semerkindî'nin (öl. 702/1303) *es-Sahâifü'l-ilâhiyye*'si; Adudüddîn el-Îcî'nin (öl. 756/1355) *el-Mevâkıf*'i; Sa'düddîn Teftâzânî'nin (öl. 792/1390) *el-Makâsîd*'i örnek verilebilir. Zira bu metinlerde konunun mahiyeti, problemleri ve ilişkili olduğu konular ana hatlarıyla verilmiştir.

Konuyla ilgili asıl tartışmalara, bu tartışmalara üretilen çözümlere ve ilişkili olduğu konularla ilgili detaylara, yer verdikleri hacimleri farklı olmakla birlikte bu metinlere yazılan şerh ve haşiye türünden yazılan eserlerde rastlanılır. Bu eserlere ise Kâtibî'nin *el-Münassas fî şerhi'l-Mülâhhas*'i; Şemseddin es-Semerkindî'nin *el-Ma'ârif fî şerhi's-Sahâif*'i; Kutbeddîn eş-Şîrâzî'nin (öl. 710/1311) *Şerhu Hikmeti'l-işrâk ve Şerhu Hikmeti'l-ayn*'i; İbnü'l-Mutahhar el-Hillî'nin (öl. 726/1325) *Keşfü'l-murâd fî şerhi Tecrîdi'l-i'tikâd ve İzâhu'l-makâsîd fî şerhi Hikmeti'l-ayni'l-kavâ'id*'i; Sadrüşşerî'a'nın (öl. 747/1346) *Şerhu Ta'dîli'l-ülûm*'u; Burhânüddîn el-İbrî'nin (öl. 743/1311) *Şerhu Tavâli'i'l-envâr*'i; Şemseddîn İsfahânî'nin (öl. 749/1349) *Metâli'u'l-Enzâr alâ Tavâli'i'l-envâr*'i; Muhammed b. Mübârekşah'ın (öl. 784/1382'den sonra) *Şerhu Hikmeti'l-ayn*'i; Teftâzânî'nin *Şerhu'l-Makâsîd*'i; Seyyid Şerîf Cürçânî'nin (öl. 816/1413) *Şerhu'l-Mevâkıf ve Hâşiyetü't-Tecrîd*'i; Hacı Paşa'nın (öl. 827/1424[?]) *Şerhu Tavâli'i'l-envâr*'i; Ali Kuşçu'nun (öl. 879/1474) *eş-Şerhu'l-cedîd*'i; Mirzâcân Habîbullah Bağnevî'nin (öl. 994/1586) *Hâşiyetü'l-Bağnevî 'alâ Şerh-i Hikmeti'l-ayn*'i; Abdürrezzâk Lâhîcî'nin (öl. 1072/1661[?]) *Şevârikü'l-ilhâm fî şerhi Tecrîdi'l-kelem*'i; Muhammed Cafer Şerî'atmedâr

⁷ İbn Melkâ Hibetullah b. Ali Ebu'l-Berekât el-Bağdâdî, *el-Kitâbu'l-Mu'teber fî'l-hikme* (İsfahan: İntişârât-ı Dânişgâh-i İsfahân, 1995), 3/63.

⁸ Necmi Derin, "Taşköprüzâde'de Zihnî Varlık Meselesi", *Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası (Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler) - XVI. Yüzyıl*, ed. Hidayet Aydar - Ali Fikri Yavuz (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2017), 227-228.

⁹ Alper, *Varlık ve Zihin*, 16.

¹⁰ Murat Kaş, "Mustafa Şevket Efendi'nin Risalesi Işığında Zihin, Hâric ve Nefsü'l-Emr Kavramlarının Analizi", *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 1/1 (2014), 63.

el-Esterâbâdî'nin (öl. 1263/1847) *el-Berâhînü'l-kâtr'a fî şerhi Tecrîdi'l-akâidi's-sâtî'a'sı* örnek olarak zikredilebilir. Bu eserler dışında zihnî varlık meselesi müstakil risaleler aracılığıyla da işlenegelmiştir. Bu risalelere ise Kara Seydî el-Hamîdî'nin (öl. 912/1507) *Risâle fi'l-vücûdi'z-zihni'si*, Kemalpaşazâde'nin (öl. 940/1534) *Risâle fi'l-vücûdi'z-zihni'si*; Taşkoprîzâde'nin (öl. 968/1586) *Risâletü'ş-şuhûdi'l-'aynî fi mebâhisi'l-vücûdi'z-zihni'si*; İsmail Gelenbevî'nin (öl. 1205/1791) *Risâle fi'l-vücûdi'z-zihni'si* örnek verilebilir. Taşkoprîzâde'nin kaleme aldığı eser, bu risaleler içerisinde en kapsamlısıdır.

Zihnî varlık meselesi yukarıda ifade edildiği üzere birçok konuyla bağlantılı olan çok yönlü bir konudur. Hem filozoflar hem de kelâmcılar konuyu farklı boyutlarıyla tartışmışlar ve bu konuda zengin bir malzemenin ortaya çıkmasını sağlamışlardır. Dolayısıyla zihnî varlığın ispatı ve reddi noktasında birçok delil ve eleştiri ileri sürülmüştür. Bu delil ve eleştirilerin bazılarında özellikle ma'dûma dair bilginin nerede olduğu sorusuna dolaylı yoldan cevap verilmektedir. Zihnî varlıkla ilgili birtakım çalışmalar¹¹ bulunmakla birlikte bu konuyu ele alan bir çalışmanın olmadığı görülmüştür. Dolayısıyla bu çalışma, zihnî varlık tartışmalarından hareketle ma'dûmla ilgili bilgilerin yerini tespit etmeyi amaçlamaktadır.

Zihnî varlığın ispatı için ileri sürülen delillerden bir tanesi ma'dûm gibi hâriçte olmayan ancak tasavvur edilebilen ve hakkında hüküm verilebilen tasavvurlara dayanmakta ve bu tasavvurların gerçekleştiği yer olarak da zihin verilmektedir. Zihnî varlığı yadsıyanlar da ma'dûm gibi zihinde tasavvur edildiği iddia edilen sûretlerin tasavvur edilmediğini, tasavvur edilen sûretlerin tasavvurunun hâriçte gerçekleştiğini iddia etmiştir. Her iki durum da dolaylı yoldan bu tasavvurlardan oluşan bilginin mahalli hakkında bize fikir vermektedirler. Zihnî varlığı kabul eden filozofların bilgi tanımı ile zihnî varlığı kabul etmeyen bazı kelâmcıların bilgi tanımı da bu hususla örtüşmektedir. Zira insan zihninin sahip olduğu en genel kavramlardan birisi olarak kabul

¹¹ Fatih İbiş, "Varlıkta Asliyet Sorunu: Vücûd-u Zihnînin Ontik Konumu", *Bilimname* 23/1 (2012), 223-240; Mehmet Aydın, "Kara Seyyidî-i Hamîdî ve Zihni Varlık Risalesi: Tahkik ve Değerlendirme", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 1/37 (2013), 49-94; Pirinç, "Zihni Varlık Anlayışının Bilgi Felsefesi Bağlamında Değerlendirilmesi", 131-162; Recep Duran, "İslam Felsefesinde 'Vucud-u Zihnî' (Zihinsel Varlık) Anlayışına Bir Geç Dönem Osmanlı Örneği: İsmail Gelenbevî I-II", *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/1 (2016), 33-57, 139-159; Derin, "Taşkoprîzâde'de Zihnî Varlık Meselesi", 227-234; Kübra Şenel, "Siyâlkûtfî'nin Zihnî Varlık Tasavvuru", *Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası (Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler) - XVI. Yüzyıl*, ed. Hidayet Aydar - Ali Fikri Yavuz (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2017), 493-503; Murat Kaş, "Zihnî Varlık Tartışmalarının Klasik Sonrası Dönemde Alımlanışı: Bilginin Mahiyeti ve Kategorisi Bağlamında Bir İnceleme", *Nazariyat: İslâm Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi* 4/3 (2018), 49-81; Sedat Baran, "Molla Sadra'da Zihni Varlık", *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi* 4/1 (2018), 169-188; Ömer Ali Yıldırım, "Mübârekşah el-Buhârî'nin Şerhu Hikmeti'l-Ayn'ında Zihni Varlık ve Tümel Meselesi", *Uluslararası 14. ve 15. Yüzyıl İslam Düşüncesinde Felsefe, Kelam ve Tasavvuf Sempozyumu Bildirileri -I-*, ed. Murat Demirkol vd. (Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Yayınları, 2020), 65-75.

edilen varlık, bu niteliğiyle, sadece hâricî âlemde var olanların değil, bilfiil karşılığı olmasa da ma'dûm gibi bilgiye konu olan her şeyin temelini oluşturmaktadır.¹² Dolayısıyla gerek daha önceden var olmayan bir şey hakkında bir sûret oluşarak ona dair bilginin elde edilmesi gerekse bu sûrete dair bilginin o konu hakkındaki bilgisizliği gidermesi¹³ gibi hususların nerede gerçekleştiğini tespit etmek gerekli hale gelmektedir. Buradan hareketle ma'dûmla ilgili bilgilerin yerinin neresi olduğuyla ilgili iki temel mahal ortaya çıkmış olmaktadır: zihin ve hâriç.

1. Mahal Olarak Zihin ve Hâriç

Zihin ve hâriç kavramları meselenin anlaşılmasında önemli bir yer tutar. Zira kelâm ve felsefe geleneğine mensup olan âlimler meseleyi ele alırken kullandıkları kavram aynı olmalarına rağmen varılan neticeler farklı olabilmektedir. Bunun en temel sebebi kullanılan kavramlara farklı manalar yüklenmesidir. Bu sebeple bu kavramların ne anlama geldiğini tespit etmek gerekmektedir. Buna göre bu kavramlar nasıl anlaşılmalıdır?

Zihin kavramı ya insan nefesine ait olan idrak gücü ya da nâtık nefis, nâtık nefsin aletleri ve mücerred kapsayacak şekilde mutlak anlamda idrak gücü anlamına gelir.¹⁴ İkinci anlamıyla zihin birinci anlamı da kapsar. Zira insanın idrak gücü mutlak olarak idrak gücü anlamına gelen zihinden bağımsız olamaz.¹⁵ Zihnî varlıktaki zihinle kastedilen genelde ikinci anlamdır.¹⁶ Zira ma'dûm gibi zihinde tasavvuru mümkün olup zihnî bir varlık atfedilen tasavvurların, mahallinin zihin olması itibarıyla zihnin ikinci anlamı açısından dışarıda kalması mümkün değildir.

Zihin gibi hâricin de iki anlamı vardır. Birinci anlama göre hâriç zihnin hâricinde olan demektir. İkinci anlama göre hâriç ise zihnin varsayımının hâricinde olan demektir.¹⁷ Birinci anlamıyla hâriç nefis, nefsin idrak vasıtaları veya mücerred bir idrak gücünü kapsayan mutlak idrak gücünün dışında olanı ifade eder ve zihnî varlığın mukabili olarak kullanılan anlam budur. İkinci anlamıyla hâriç, zihnin varsayımlarının dışında olanlara denir. Hâriçte mevcut olanların

¹² Ömer Ali Yıldırım, "Ma'dûm ve Mümkün: Mûtezile'nin 'Ma'dûm' ve İbn Sînâ'nın 'Mümkün' Kavramı Üzerine Değerlendirmeler", *İslam Araştırmaları Dergisi* 30 (2013), 87.

¹³ Pirinç, "Zihni Varlık Anlayışının Bilgi Felsefesi Bağlamında Değerlendirilmesi", 135.

¹⁴ İsamüddin Ahmed b. Mustafa Taşköprizâde, *Risâletü'ş-şuhûdi'l-aynî fi mebâhisi'l-vücûdi'z-zihnî*, thk. Muhammed Zahid Kamil Çol (Köln: Menşûrâtî'l-Cemel, 2009), 29; Kemalpaşazâde, *Zihnî Varlık el-Vücûdu'z-Zihnî Risâlesi ve Bir İnceleme*, çev. Cihan Özyaykan (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2022), 39; Derin, "Taşköprizâde'de Zihnî Varlık Meselesi", 229; Kaş, "Zihin, Hâric ve Nefsü'l-Emr Kavramlarının Analizi", 70.

¹⁵ Kaş, "Zihin, Hâric ve Nefsü'l-Emr Kavramlarının Analizi", 71.

¹⁶ Kaş, "Zihin, Hâric ve Nefsü'l-Emr Kavramlarının Analizi", 71, 87; Derin, "Taşköprizâde'de Zihnî Varlık Meselesi", 229.

¹⁷ Taşköprizâde, *eş-Şuhûdi'l-aynî*, 31; Kemalpaşazâde, *Zihnî Varlık el-Vücûdu'z-Zihnî Risâlesi ve Bir İnceleme*, 42; Derin, "Taşköprizâde'de Zihnî Varlık Meselesi", 231; Kaş, "Zihin, Hâric ve Nefsü'l-Emr Kavramlarının Analizi", 79.

bizim varsayımlarımızdan bağımsız olarak zihnimizde oluşan sûretleri de hâriç sayılmaktadır. Bu haliyle hâriç nefsü'l-emr'e denk düşmektedir.¹⁸ O halde hem zihin hem de hâriçle ilgili olan bu kavram yani nefsü'l-emr ne anlama gelmektedir?

Nefsü'l-emr, bir şeyin zâtının tanımındaki o şeyin kendisi demektir. Emr, şey anlamına gelir, nefis ise o şeyin zâtı anlamına gelir.¹⁹ Şeyin tanımının zâtında var olmasının anlamı onun varlığının, tasavvurunun ve sübûtunun varsayımda bulunanın varsayımına bağlı olmaması demektir.²⁰ Yani nefsü'l-emr bir şeyin itibar ve varsayımına dayanmaksızın hâriçte veya zihinde var olmasıdır.²¹

Nefsü'l-emr mutlak olarak hâriçten daha geneldir. Çünkü hâriçte var olan her şey nefsü'l-emirde de bulunmaktadır. Ancak nefsü'l-emrde bulunan her şey hâriçte bulunmaz. Zira hâriçte bir karşılığı olmamakla birlikte nefsü'l-emrde yer alan birtakım zihni hükümler söz konusudur. Nefsü'l-emr zihinden bir cihetle daha geneldir. Örneğin beşin çift olması gibi yanlış bir varsayım zihni olarak imkân dâhilinde olmakla birlikte o zihnen mevcuttur ama nefsü'l-emrde mevcut değildir. Bu şekildeki hükümler zihni-i farazî olarak adlandırılır. Dördün çift olması ise hem zihinde hem de nefsü'l-emrde mevcuttur. Bu hükümler de zihni-i hakîki olarak adlandırılır.²² Dolayısıyla zihnin varsayımda bulunduğu şeyler nefsü'l-emrin dışındadır. Ancak varsayım olarak bulunmayan zihni hükümler nefsü'l-emrin kapsamındadır.

Hâriçe dönülecek olursa ikinci anlamıyla yani zihnin varsayımın hâricinde olan anlamıyla hâriç, hem bizden bağımsız olarak hâriçte var olan varlıkların hem de zihinde olup zihnin varsayımına bağlı olmayan şeylerin mevcut olduğu bir düzlemi ifade etmektedir.²³ Bu haliyle hâriç nefsü'l-emrin kapsamındadır. Birinci anlamıyla hâriç zihni varlığın mukabili sayıldığından doğrudan ona karşılık gelmekte zihnin varsayımına bağlı olan olmayan her şey zihne dâhil olduğu için nefsü'l-emrde mevcut olmamaktadır. Bu açıdan ikinci anlam birinciden daha genel olmaktadır. Zira hem hâriç hem de zihinde varsayımına bağlı olmayan zihni hükümler veya yargılar buraya dâhil olmaktadır. Dolayısıyla kelâmcıların ve filozofların zihin ve hâriçle ne kastettikleri önemli hale gelmektedir.

2. Ma'dûma Dair Bilginin Mahalli Olarak Zihin

Müteahhir dönem kelâmcıları tarafından zihni varlığın ispatı için birtakım deliller ileri sürülmüştür. Bu deliller zihni varlıkla ilgili birtakım problemleri de yansıtır şekildedir. Öyle ki bu

¹⁸ Kaş, "Zihin, Hâric ve Nefsü'l-Emr Kavramlarının Analizi", 79.

¹⁹ Taşköprüzâde, *eş-Şuhûdi'l-'aynî*, 33.

²⁰ Derin, "Taşköprüzâde'de Zihni Varlık Meselesi", 233.

²¹ Kaş, "Zihin, Hâric ve Nefsü'l-Emr Kavramlarının Analizi", 77.

²² Taşköprüzâde, *eş-Şuhûdi'l-'aynî*, 33.

²³ Kaş, "Zihin, Hâric ve Nefsü'l-Emr Kavramlarının Analizi", 79.

delillerden bazısı ma'dûma dair bilginin yerinin zihin olduğuna delalet etmektedir. Kelâmcılar açısından Râzî'nin önce yer verdiği bu deliller, daha sonraki kelâmcılar tarafından geliştirilmiş, doğrudan zihnî varlığın ispatı için dolaylı yoldan zihnin ma'dûma dair bilginin mahalli için kullanılmıştır. Bu bağlamda ma'dûma dair bilginin mahallini tespit etme açısından aşağıda gelecek olan deliller temel bir argümana niteliğindedir. Zira ma'dûm hakkında gerçekleşen tasavvurdan ve bu tasavvura dayalı olarak verilen hükümlerden oluşan bilginin yerinin zihin olması bunda etkili olmuştur. Ayrıca filozofların bilgiyi, bilende bilinenin sûretinin oluşması²⁴ şeklinde tanımlamaları ma'dûma dair bilginin yerinin zihin olmasını gerektirmiştir.

2.1. Hakkında Hüküm Verilebilme

Ma'dûmla ilgili bilginin yerinin zihin olduğuna dair delilin ilki, ma'dûm hakkında yargıda bulunulabilme imkânının zihinde gerçekleşmesine dayanmaktadır. İlaveten delil olumsuzlama kavramıyla da ilgilidir. Delilin ma'dûmla olan alakası ise onun olumsuzlama cinsinden bir kavram olarak ya da varlığın mukâbili olarak yer alması hasebiyledir.

Zihin ma'dûm gibi olumsuzlama türünden bir kavramın sûretini düşünür ve sonrada o sûretin hârice dayanmadığı ve hâriçte ona mutabık bir şeyin bulunmadığı yönünde o sûret hakkında yargıda bulunur. Bu olumsuzlama türünden kavramların tasavvuruyla anlatılmak istenendir. Sonra zihin, başka bir sûret düşünür ve hâriçte ona mutabık bir şeyin bulunduğu yönünde o sûret hakkında yargıda bulunur. Sonra da bu ikisinin birbirinin mukâbili olduğu yönünde yargıda bulunur. Bu yargı o ikisinin akılda hazır bulunmaları bakımından değil aksine o ikisinden birinin hârice dayanması diğerinin hârice dayanmaması bakımındandır. Bu karşıtlıkla hakkında yargıda bulunulan konu, zikredilen açıdan mevcut bulunan aklî sûrettir. İşte bu filozofların olumsuzlama ve olumlamanın birbirine karşıtlığı ancak sözde ve akılda gerçekleşeceği, hâriçte gerçekleşmeyeceği sözüyle kastettikleridir.²⁵ Yani olumlama ile olumsuzlama arasında karşıtlık olduğuna dair yargının gerçekleştiği yer zihindir. Ma'dûmla mevcut arasında karşıtlık yargısının zihinde verilmesi ma'dûmla ilgili bir bilgiye delalet etmekte o da zihinde gerçekleşmektedir. Zira aklın mevcut gibi olumlama türünden bir sûreti hazır edip mevcudun ma'dûmun karşıtı olmasıyla ilgisi yargısı zihinde gerçekleşen bir bilgidir. Dolayısıyla ma'dûmla

²⁴ Mutahharî, *Durûsu fi'l-felsefeti'l-İslâmiyye*, 1/223-224. Bilgi tanımının zihnî varlığı gerektirmesiyle ilgili bir tartışma için bk. Mîrek Şemsüddîn Muhammed b. Mübârekşâh el-Buhârî, *Şerhu Hikmeti'l-'ayn*, ed. Cafer Zâhidî (Meşhed: İntişârât-ı Danişgâh-i Firdovsî, 1974), 49.

²⁵ Râzî, *el-Mebâhisü'l-meşrikiyye*, 1/131; Ebu Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahreddin Râzî, *Kitâbu'l-Mulahhas fi'l-Mantık ve'l-Hikme (Sistematik Ontoloji)*, çev. İsmail Hanoğlu (Ankara: Elis Yayınları, 2020), 62; Necmüddîn el-Kâtibî, *el-Münassas fi şerhi'l-Mulahhas* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa, 1680), 197b.

ilgili sûret ve bu sûret hakkında verilen hükümden yola çıkılarak oluşturulan bilgi zihinde oluŐmuŐtur.

Ma'd ma dair bilginin yerinin zihin olduğunu gösteren söz konusu yukarıdaki delil bazen  zet bir Şekilde zikredilmiŐtir: Hâriçte var olmayan konular hakkında olumlu niteliklerle yargıda bulunulur. Niteliğin tahakkuku ise nitelenenin tahakkukunu gerektirir. Mademki o dış dünyada sâbit değildir  yleyse o zihinde gerçekleşmiştir.²⁶ Buna göre ma'd m gibi hâriçte olmayan ancak konu olabilen ve hakkında olumlu hükümlerle hüküm verilebilen kavramlar hem zihindedir hem de onlarla ilgili elde edilen hükümlerin yeri de zihindir. Hem bu kavramların kendisi hem de hakkında verilen hükümlerin bilgi ifade etmesi sebebiyle ma'd ma dair bilgi de zihinde olmaktadır.

Râzî'ye nispet edilen bu delilin kaynağı İbn Sînâ'ya uzanmaktadır. Zira ona göre ma'd mla dış dünyada yok olan kastedilmiŐse bu mümkündür. EĞer ma'd m ile bundan başka bir Şey yani mutlak anlamda ma'dûmdan bahsedilmiŐse bu yanlıŐtır. Zira bu anlamda ondan haber vermek imkânsızdır. Ma'd m, sadece nefiste tasavvur edildiğinde bilinen olur. Onun dıştaki bir Şeye işaret eden bir sûret olarak nefiste tasavvur edilmesi ise asla mümkün değildir. Bir Őeyden haber verme daima zihinde tahakkuk etmiş bir Şey hakkında gerçekleşir ve mutlak ma'dûmdan olumlama ile haber verilmez. Ondaki olumsuzlama ile haber verildiğinde ise zihinde ona belirli bir tarzda varlık nispet edilir, yaratılır.  unk  bizim "o" sözümüz işaret içerir ve zihinde bir sûreti olmayan ma'd ma işaret imkânsızdır.²⁷ Zira zihinde kendisi hakkında haber verilemeyen, tasavvur edilemeyen ve işaret edilemeyen Şey hakkında hüküm verilemez. Bu durumda dış dünyada varlığı bulunmayan herhangi bir ma'd m hakkında olumlama yoluyla verilebilen yargılar nasıl izah edilecektir?²⁸ Ya da onunla ilgili verilen bu yargıların yeri neresidir?

İbn Sînâ'nın bu sorulara yanıtı gayet açıktır. Zira ona göre ma'd ma dair bir bilgi vardır.  unk  anlam sadece nefiste var kılınıp onunla ilgili olarak dış dünyaya işaret olunmadığında bilinen sadece nefisteki Şeyin ta kendisi olur. Onun bilinen yani tasavvur olunan iki kısmı yani konu ve yüklemleri arasında gerçekleşen tasdik ise bu bilinenin doğasında onun dış dünyada akledilir bir nispetinin gerçekleŐmesinin mümkün olmasıdır. Ama Şu anda ma'd m dış dünyada yoktur ve onun dış dünyaya hiçbir nispeti bulunmamaktadır. O halde ondan başka hiçbir bilinen de yoktur.

²⁶ Cemâlüddîn Hasen (Hüseyin) b. Yûsuf b. Al  İbnü'l-Mutahhar Hillî, *Keşfü'l-murâd fi Şerhi Tecdidi'l-i'tikâd* (Beyrut: Müessesetü'l-A'lem  li'l-Matbuât, 1988), 10; Sa'düddin Mes'ud b. Ömer Teftâzânî, *el-Makâsîd*,  ev. İrfan Eyibil (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019), 144; Ala ddin Ali b. Muhammed Kuşçu, *eş-Şerhu'l-cedîd ale't-Tecd d* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Kılıç Ali Paşa, 537), 13b; Muhammed Cafer Őer'atmedâr el-Esterâbâdî, *el-Berâhinü'l-k t 'a fi Şerhi Tecdidi'l-akâidi's-s t 'a*, thk. Merkez 'l-Ebhâs ve'd-Dirâsâti'l-İslâmî (Kum: Müessese-i Bustân-i Kitâb, 1424), 1/100.

²⁷ İbn Sînâ, *Kitâbu'Ő-Şifâ Metafizik I*,  ev. Ekrem Demirli - Ömer Türker (İstanbul: Litera Yayınları, 2004), 1/30.

²⁸ Alper, *Varlık ve Zihin*, 36.

Bu meselede yanılığa düşmenin temel sebebi, dış dünyada varlığı bulunmasa da nefiste varlığı olan anlamlar hakkında haber verme imkânının olduğunun bilinmemesidir. O halde kendisinden haber verilen şeyin belirli bir varlık tarzıyla nefiste mevcut olması gerekir. Ayrıca haber vermek, gerçekte nefisteki mevcuttan dolayı olarak da dış dünyadaki mevcuttan haber vermek demektir.²⁹ Görüldüğü üzere İbn Sînâ, ma'dûmdan haber vermenin şartının onun, dış dünyada olmasa da zihinde bir varlığının olması gerektiğinden hareketle ma'dûmun bilgisinin yerinin zihin olduğuna ilişkin bir temel oluşturmuştur.³⁰ Bu temelden hareketle kelâmcılar ma'dûm hakkında oluşan sûreti ve bu sûret hakkında verilebilen hükümleri zihnî varlığı ispata çalışmışlardır. Bu aynı zamanda ona dair bilginin mahallinin doğrudan zihin olduğunu belirlemiş gözükmektedir.

Her olumlu önermenin konusu ya dış dünyada ya da zihinde mevcut olmalıdır. Ma'dûm bir şey hakkında olumlu bir yargıda bulunulduğunda yani yüklem bir olumlamayla konuya yüklendiğinde, bu konunun varlığı dış dünyada olmadığına göre onun varlığının zihinde olması gerekir. O halde ma'dûm hakkında ortaya konulan bütün olumlu yargılar, zorunlu olarak zihnen varlığını gerektirir.³¹ Bu da ma'dûmla ilgili bilgilerin zihinde olduğunu gösterir. Dolayısıyla ma'dûm gibi dış dünyada bir karşılığı olmayan ancak hakkında bilgi üretilebilen kavramlara dair yargıların yeri zihin olmaktadır. Bu yerin zihin olmasına neden olan husus ise hakkında verilen yargıların zihinde üretilmesi, orada oluşturulmasıdır.

2.2. Tasavvurunun Mümkün Olması

Hakkında hüküm verilebilmesinin yanında ma'dûma ait bilginin zihin olduğuna dair bir diğer delil ma'dûmun zihinde tasavvurunun mümkün olmasına dayanmaktadır. Buna göre "Hâriçte varlığı olmayan şeyler tasavvur edilebilir. Bu tasavvur olunan şeyler hakkında başkasından ayrışmakla hükümde bulunulabilir. Dolayısıyla bu tasavvur olunan şeyler, olumlu hükümlerle haklarında hükümde bulunulmuş olması sebebiyle mevcuttur. Mademki bunlar dış dünyada mevcut değildir öyleyse zihindedir."³² Ma'dûm gibi hâriçte varlığı olmayan ancak tasavvur edilebilen şeyler, kendileri hakkında olumlu hükümlerle hükümde bulunma sebebiyle

²⁹ İbn Sînâ, *Metafizik I*, 1/31-32.

³⁰ Alper, *Varlık ve Zihin*, 31. İbn Sînâ'nın öğrencisi Behmenyâr b. Merzûbân'ın konuya ilişkin benzer yaklaşımı için bk. Behmenyâr b. Merzûbân, *et-Tahsîl*, nşr. Murtazâ Mutahharî, thk. Murtazâ Mutahharî (Tahrân: Müessesetü İntişârât ve Câb-ı Dânişgâh-ı Tahrân, 1996), 288-290.

³¹ Alper, *Varlık ve Zihin*, 36.

³² Râzî, *el-Mulahhas*, 64; Necmüddîn el-Kâtibî, *Hikmetü'l-ayn (Varlık Hikmeti)*, çev. Salih Aydın (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2016), 60; Muhammed b. Eşref el-Hüseyni Şemseddin es-Semerkandî, *es-Sahâifü'l-ilâhiyye*, thk. Ahmed Abdurrahman eş-Şerîf (Kuveyt: Mektebetü'l-Felah, 1985), 83; Muhammed b. Eşref el-Hüseyni Şemseddin es-Semerkandî, *el-Ma'ârif fi şerhi's-Sahâif*, thk. Abdullah Muhammed Abdullah İsmail - Nazîr Muhammed en-Nazîr İyâd (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 2015), 1/434; Hasan Akkanat, *Kadı Sıraceddin el-Ürmevî ve Metâliu'l-Envâr (Tahkik, Çeviri, İnceleme - 1. Cilt)* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006), 125.

zihinde var olma yönüyle ontolojiye; hükümde bulunma imkânına sahip olunan yerin zihin olması yönüyle de epistemolojiye temel oluşturmaktadır. Aslında ma'dûmlar hakkında zihinde bilgi oluşturabildiği için onlar var olabilmektedir. Bu sebeple ma'dûmla ilgili bilgilerin olduğu yer, zihin olmaktadır.

Delilin örneklerle desteklenerek genişletilmiş biçimi ise şu şekildedir: “Birtakım şeyler tasavvur edilir ki bu şeyler ya Allah’ın ortağı gibi hâriçte varlığı imkânsızdır ya da yakuttan dağ ve cıvadan deniz gibi mevcut olmamakla birlikte varlığı mümkün olan şeylerdir. Dahası bu şeyler hakkında olumlu yargılarla hükümde bulunulur. Kendileri hakkında varlıksal hükümlerle hükümde bulunulması bakımından o şeylerin varlıklarının olması gerekir. Çünkü bir şeyin başka bir şey için sübûtu kendinde o başka şeyin sübûtunun bir uzantısıdır. Mademki bu şeyler hâriçte değildir, o halde zihindedir.”³³ Görüldüğü üzere delil hâriçte hiçbir şekilde varlığı olmayan ancak tasavvur edilebilen şeylere ve bu şeyler hakkında verilebilen hükümlere dayanmakta ve bunların gerçekleştiği yer olarak zihin verilmektedir. Bu da onlara dair bilginin yerinin zihin olduğunu göstermektedir.

Yukarıda geçtiği gibi hâriçte mevcut olmayıp ma'dûm olarak bulunan şeyler yerine bazen delil, doğrudan ma'dûm kavramı kullanılarak da ileri sürülmüştür: “Tanrı’nın ortağı ve yakuttan dağ gibi hâriçte ma'dûm olan şeyler tasavvur edilir ve onlar başkasından ayrıştırılır. Zira onlar hakkında sübûtî hükümlerle hükümde bulunulur. Bu ayrıştırma ise ancak ve ancak o hâricî

³³ Necmüddîn el-Kâtibî, *Câmi'ud-dekâik fi keşfi'l-hakâik* (Paris: Paris Bibliotheque Nationale, Arabe, 2370), 132b-133a; Esîrüddîn Mufaddal b. Ömer b. Mufaddal Ebherî, *Keşfü'l-Hakâik fi Tahriri'd-Dekâik*, thk. Hüseyin Sarioğlu (İstanbul: Çantay Kitabevi, 2001), 250; Mahmud b. Mesud el-Kâzerûnî Kutbeddîn eş-Şîrâzî, *Şerhu Hikmeti'l-'ayn* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 2429), 8a; Cemâlüddîn Hasen (Hüseyin) b. Yûsuf b. Alî İbnü'l-Mutahhar el-Hillî, *Îzâhu'l-makâsid min Hikmeti 'ayni'l-kavâ'id*, thk. Seyyid Muhammed Mişkât - Alinakî Münzevî (Tahran: y.y., 1958), 15; Sa'düddin Mes'ud b. Ömer Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâsid*, thk. Abdurrahman Umeyre (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1998), 1/346. Delilin, imkânsız, iki çelişgin birlikteliği ve mutlak varlığın mukabili olan yokluk gibi örneklerle kurulmuş olan hali için bk. Ebü'l-Fazl Adudüddin Abdurrahman b. Ahmed b. Abdülgaffar İcî, *el-Mevâkıf fi ilmi'l-kelem*, thk. Abdurrahman Umeyre (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, ts.), 52; Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî Seyyid Şerîf Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, thk. Mahmud Ömer Dimyâtî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998), 2/170-172; Seyyid Şerîf Cürcânî, “Hâşiyetü't-Tecrîd”, *Tesdîdü'l-kavâ'id fi şerhi Tegrîdi'l-akâid*, thk. Eşref Altaş vd., mlf. Ebu's-Sena Mahmûd b. Abdurrahman b. Ahmed Şemseddin İsfahânî (İstanbul: Neşriyâtu Vakfi'd-Diyâneti't-Türkî, 2020), 2/84; İsamüddin Ahmed b. Mustafa Taşköprîzâde, *Risâletü'ş-şuhûdi'l-'ayni fi mebahisi'l-vücûdi'z-zihni* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 3709), 168b; İsamüddin Ahmed b. Mustafa Taşköprîzâde, *Risâletü'ş-şuhûdi'l-'ayni fi mebahisi'l-vücûdi'z-zihni* (İstanbul: Köprülü Kütüphanesi, Mehmed Asım Bey, 705), 21b; Sadrüddîn Muhammed b. İbrâhîm eş-Şîrâzî Molla Sadrâ, *el-Hikmetü'l-müte'aliye fi'l-esfâri'l-akliyyeti'l-erba'a* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1990), 1/268; Abdürrezzâk b. Ali Lâhîcî, *Şevârikü'l-ilhâm fi şerhi Tegrîdi'l-kelem*, thk. Esed Alizade (Kum: Müessesetü'l-İmâm es-Sâdik, 2012), 1/201; Molla Hâdî Sebzevârî, *Çureru'l-fevâid fi fenni'l-hikme (Şerhu'l-manzûme)*, thk. Fâdil Hüseyinî el-Meylânî (Meşhed: Dâru'l-Murtazâ li'n-Neşr, 1980), 70.

ma'dûmun sübûtuyla birlikte gerçekleşir. Zira sübûti hükümlerle hükümde bulunulan şeyin sâbit olması gerekir. Hâlbuki bu sübût hâriçte değildir. Çünkü o hâriçte yoktur. Öyleyse o, zihindedir ki bu, ulaşılmak istenen sonuçtur.”³⁴

Söz konusu delil bazen de tasavvur etme yerine akletme eylemiyle izah edilmiştir. Buna göre delilin ifade edilişi şu şekildedir: “Hâriçte bulunmayan şeyler akledilir. Akletme ise akleden ve akledilen arasında bir ilişkiyi gerektirir. Oysa akleden ile yokluk arasındaki ilişki makul değildir. O halde akledilen şeyin sübûtu kaçınılmazdır. Mademki sübût hâriçte değildir, bu durumda onun zihinde olması belirlenmiş olur.”³⁵

³⁴ Ebû Saîd Nasîrüddin Abdullah b. Ömer b. Muhammed Kâdî Beyzâvî, *Tavâli'ü'l-envâr min metâli'î'l-enzâr*, thk. Abbas Süleyman (Beirut: Dâru'l-Cîl, 1991), 123; Ebu's-Sena Mahmûd b. Abdurrahman b. Ahmed Şemseddin İsfahânî, *Metâli'ü'l-enzâr alâ metni Tavâli'î'l-envâr* (b.y.: Dâru'l-Kütüb, ts.), 93, 95; Burhaneddin Abdullah b. Muhammed el-İbrî, *Şerhu Tavâli'î'l-envâr* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 3044), 62b; Burhaneddin Abdullah b. Muhammed el-İbrî, *Şerhu Tavâli'î'l-envâr* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 3372), 62a-62b; Burhaneddin Abdullah b. Muhammed el-İbrî, *Şerhu Tavâli'î'l-envâr*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, 2171, 87b; Hacı Paşa, *Şerhu Tavâli'î'l-envâr* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 3053), 100a-100b. Molla Sadrâ hâriçte ma'dûm olan şeyler kategorisinden mutlak ma'dûmu dışarıda tutarak şu şekilde bir itiraza yer vermiştir: “Ma'dûm hakkında bilgi edinmek caiz değildir. Çünkü ilim var olan şeylerden elde edilen sûretlerden ibarettir. Ma'dûmun sûretinin ise bir mutabakata ve özellikle mümteni olan ma'dûmun da zihnî sûretlerin mutabık olduğu hâricî bir zâta sahip olması gerekir. Hâlbuki onun ne zâtî ne de mutabakatı vardır. Dolayısıyla ma'dûm hakkında bilgi elde edilemez. Böylece ilim ma'lûmlara mutabık olan sûretlerden ibaret olmuş olur. Bunun için bk. Molla Sadrâ, *el-Hikmetü'l-müte'âliye*, 1/268.

³⁵ Esterâbâdî, *el-Berâhinü'l-kât'a*, 1/100. Zihnî varlık konusu zamanla o kadar temel bir mesele haline gelmiştir ki Müteahhirün dönemi kelâmcılarından sonra da bu konu ilgi görmüş ve hakkında birçok risale kaleme alınmıştır. Bazı örnek risaleler için bk. Aydın, “Kara Seyyidî-i Hamîdî ve Zihni Varlık Risalesi”; Mehmet Aktaş, *Kemalpaşazâde'nin Zihnî Varlık Risalesi: Tahkik ve Değerlendirme* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014); Taşköprizâde, *eş-Şuhûdî'l-aynî*; Alper, *Varlık ve Zihin*, 469, 479. Söz konusu bu müstakil risalelere baktığımızda temel bir argümana dönüşen ma'dûmla ilgili delile artık çok daha detaylı ve uzun bir şekilde yer verilir olmuştur. Örneğin zihnî varlık ilgili risale yazar Kara Seydî el-Hâmidî'de delil şu şekilde ifade edilmiştir: “Şayet küllî mahiyetlerin varlığı ve bunların ayrışması, dış dünyadaki cüz'îlerin varlığına ve ayrışmasına özgü olsaydı, imkânsızların hatta mutlak olarak ma'dûmların asla bir varlığı ve ayrışması olmaması gerekirdi. Böylece de onlar hakkında kesinlikle olumlu bir hükmün doğru olmaması icap ederdi. Çünkü mutlak olarak olumlu önermelerin doğruluğu bu önermelerin yüklemine, onların konusu için sabit olmasını gerektirir. Bu da konu hakkındaki hükmün dikkate alınması halinde, o önermelerin konusunun kendinde sabit olmasının bir uzantısıdır. Oysa biz, onlar hakkında nefsü'l-emirde doğru olan olumlu hükümlerde bulunuruz. Mesela onlar hakkında genel imkân ile hükümde bulunulması; onların bazı şeylerin gerekeni ya da gerektireni olduklarına hükmedilmesi ya da imkânsızın Allah'ın ortağından daha genel, ma'dûmdan ise daha özel olduğuna hükmedilmesi ve benzeri gibi onların mefhumları hakkında ya da fertleri hakkında doğru olumlu hükümler buna örnek olarak verilebilir. Böylece sabit olmuştur ki ma'dûmların hatta imkânsızların, hâriçteki varlık ve ayrışma dışında bir varlığı ve ayrışması vardır. Bu da gölgesel varlıkla ve zihnî ayrışmayla kastedilen şeydir ki onun bizim zihinlerimizde ya da kendilerinden alıp mülhaza

Ma'dûmla ilgili bilgilerin yerinin zihin olduğu çıkarımının yapıldığı delillere bakıldığında hâriçte varlığı olmayan şeyler tasavvur edilip onlar hakkında olumlu ve olumsuz hükümlerle hüküm verebiliyorsa zihnî varlığı kabul etmek gerekir. Tasavvur olunan şeyler hakkında olumlu ve olumsuz hükümlerde hüküm verilebilmesinden dolayı onların varlıkları gerekir. Çünkü sâbittir ki varlıksal bir niteliğe konu olan şeyin mevcut olması gerekir. O halde o şeyler varlık sahibidir. Onların varlığı da ya hâriçte ya da zihindedir. Birincisi imkânsızdır zira hâriçte varlığı olmayan şeylerin hâriçte varlığı olmaz. O zaman ikinci seçeneğin doğru olması gerekir. Bu da şartlı önermenin doğruluğunu gerektirir. Bu doğru olmanın sebebi ise mümkün ma'dûmlar, Allah'ın ortağı, iki çelişğin birlikteliği gibi imkânsızların ve bunun dışında hâriçte varlığı olmayan birtakım şeylerin tasavvur edilmesi ve bunlar hakkında olumlu ve olumsuz hükümlerle hükümde bulunulmasıdır.³⁶ Zira ma'dûm hakkında verilen yargıların ve bu yargıların dayandığı ma'dûm olan şeylerin tasavvurunun yeri zihindir.

3. Ma'dûma Dair Bilginin Mahalli Olarak Hâriç

Ma'dûmun tasavvurunun ve hakkında hüküm verilebilme imkânının zihinde gerçekleşmesinden dolayı onun zihnî varlığa sahip olduğu ifade edilmekle birlikte zihnî varlığı temellendiren delillerden yola çıkarak ma'dûma dair bilginin yerinin zihin olduğu iddia ve ispat edilmeye çalışıldı. Ancak zihnî varlığı reddeden kelâmcılar, zihnî varlığın ispatı için ileri sürülen delillere karşı çıkmış ve zihinde varlığı kabul edilen tasavvurların aslında dışta olduğunu iddia etmişlerdir. Buna göre ma'dûm gibi hâriçte varlığı olmadığı için zihinde tasavvur edilen şeylerin tasavvur edilmesi kabul edilemez. Aksine bu tasavvurlar yanımızda hazır olmamakla birlikte tasavvur ve tahayyül edilmesi mümkün olan her bir şey Eflâtûn'un ideleri gibi kendi başına kaim ve mevcut bir sûreti ya da gaip cirimlerden birinde resmolunmuş mevcut bir sûreti vardır.³⁷ Başka bir ifadeyle dış dünyada var olmayan ancak tasavvur edilebilen şeylerin ya kendi başına kaim

ettiğimiz yüce ilkelerde olması bir şey değiştirmez. Bunun için bk. Kara Seydî Hamîdî, *Risâle fi'l-vücûdî'z-zihnî* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 4797), 250b; Kara Seydî Hamîdî, *Risâle fi'l-vücûdî'z-zihnî* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Râgıp Paşa, 1459), 206b; Aydın, "Kara Seyyidî-i Hamîdî ve Zihni Varlık Risalesi", 84. Başka örnekler için bk. Aktaş, *Kemalpaşazâde'nin Zihnî Varlık Risalesi*, 38-39; Taşkoprîzâde, *Risâletü'ş-şuhûdî'l-'aynî fi mebhâsî'l-vücûdî'z-zihnî* (Mehmed Asım Bey, 705), 21b; Taşkoprîzâde, *Risâletü'ş-şuhûdî'l-'aynî fi mebhâsî'l-vücûdî'z-zihnî* (Esad Efendi, 3709), 168b; Taşkoprîzâde, *eş-şuhûdî'l-'aynî*, 75-76.

³⁶ Kâtibî, *el-Münassas* (Şehit Ali Paşa, 1680), 198b.

³⁷ Râzî, *el-Mulahhas*, 65; Ebu Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b Ömer b Hüseyin Fahreddin er-Râzî, *Şerhu'l-İşârât ve't-Tenbihât*, thk. Ali Rıza Necfezâde (Tahran: Encümen-i Asar ve Mefahir-i Ferhengi, 2005), 2/235-236; Ebû Ca'fer Nasîrüddîn Muhammed b. Muhammed b. Hasen et-Tûsî, *Şerhu'l-İşârât ve't-Tenbihât*, thk. Süleyman Dünya (Kahire: Dâru'l-Me'ârif, ts.), 2/363; Ebherî, *Keşfü'l-Hakâik*, 250; Kâtibî, *el-Münassas* (Şehit Ali Paşa, 1680), 198b; Şemseddin es-Semerkindî, *el-Ma'ârif*, 1/434-435; Mahmûd b. Mes'ûd el-Kâzerûnî Kutbeddîn eş-Şîrâzî, *Şerhu Hikmeti'l-işrâk*, nşr. Abdullah Nûrânî - Mehdi Muhakkik (Tahran: Müessesesi-i Mütâlaât-ı İslâmi Dânişgâh-ı Tahrân, 2002), 40.

bulunan ya da bizden gaip olan herhangi bir varlıkta mevcut olan bir sûreti vardır. Bu sûret ise faal akılda resmolunmuştur.³⁸ Esasen burada ma'dûm gibi dışta bir karşılığı olmayan ancak zihnin hakiki itibarına yönelik varsayımından hareketle hâriçte olmamasına bir karşı çıkış vardır. Hatırlanacak olursa hâriç ikinci anlamıyla zihnin hakiki hükümleri hâriçten sayılıp bu da nefsü'l-emr olarak adlandırılıyordu.

Tasavvur olunan bu sûretlerle ya Eflâtûn'un ideler hakkında benimsemiş olduğu üzere kendi başına kaim ve kendinde mevcut bir sûretinin olması ya da bütün mevcutların faal akılda irtisam etmiş olduğu yönünde filozofların benimsemiş olduğu üzere başkasında kaim bir sûretin olması³⁹ kastedilmiştir. Zira Eflâtûn'un ideleri temelde hatırlamaya dayandığından zihindeki her türlü sûret daha önceki başka bir bilfiil olan şeyin hatırlanmasından ibarettir. Faal akıl ise insan akli dışında bulunan etkinleştirici güç ve sûretlerin deposu olarak kabul edilmektedir. Bu takdirde zihindeki sûretlerin tamamı zihinden önce faal akılda oluşmaktadır. Her iki durumda da zihindeki tasavvurlar zihin dışında bulunmakta ve zihnî varlık devre dışı bırakılmaktadır.⁴⁰

Ma'dûma dair bilginin mahalli açısından düşünüldüğünde bu görüşe göre ma'dûm bir sübûta sahip olmamakla birlikte o başkasından ayrıştırılarak bilindiğinde mutlak ma'dûmun da ayrışması gerekir ki ona bir şeyin eklenmeyeceği bir ayrışmayla ayrışması gerekir ki bu geçersizdir. Çünkü mutlak ma'dûmun bir sübûta sahip olması düşünülemez. Mümkün ma'dûmun bir sübûta sahip olduğu varsayıldığında bu takdirde o ya zihinde bulunur ya da hâriçte bulunur. Tasavvur olunan şeylerin zihinde tasavvuru yukarıda açıklandığı ve geçtiği üzere geçersizdir. Bu takdirde ma'dûmun tasavvuru ve ona dair sûretin hâriçte olması da iki şekilde gerçekleşir. Ya dış dünyada hazır olarak bulunur ki bu geçersizdir. Ya da dış dünyada bizden gaip olarak bulunur.⁴¹ Bizden gaip olarak bulunan yerler de aynı şekilde yukarıda Eflâtûn'un ideleri ve faal akıl olarak açıklanmıştır.

Görüldüğü üzere zihnî varlığı reddeden bazı kelâmcılar zihnî varlığın ispatı için kullanılan ma'dûm gibi dışta olmayan tasavvurların yerini zihin değil Eflâtûn'un ideleri ve faal akıl olarak belirlemişlerdir. Zihnî varlığın reddiyle ortaya çıkan epistemolojik boşluk Eflâtûn'un ideleri ve faal

³⁸ Kâtibî, *Hikmetü'l-ayn*, 60; Kutbeddîn eş-Şîrâzî, *Şerhu Hikmeti'l-ayn* (Ayasofya, 2429), 9a; Hillî, *Îzâhu'l-makâsîd*, 15; Mübârekşâh el-Buhârî, *Şerhu Hikmeti'l-ayn*, 52-53; Mîrzâ Habîbullah Bâğnevî Şîrâzî Mîrzâcân, *Hâşiyetü'l-Bâğnevî 'alâ Şerh-i Hikmeti'l-ayn*, thk. Ali Haydarî Yesavî (Kum: y.y., 1391), 98. Tasavvurların bizden gaip bir şekilde bulunan cirimlerden birinde resmolunmuş olarak yani faal akılda bulunduğu şeklinde ifade edilen görüşün uzak bir ihtimal olarak görülmesiyle ilgili bk. Râzî, *Şerhu'l-İşârât ve't-Tenbihât*, 2/236; Tûsî, *Şerhu'l-İşârât ve't-Tenbihât*, 2/363.

³⁹ Hillî, *Îzâhu'l-makâsîd*, 17-18. İtiraza bu şekilde yer veren diğer kaynaklar için ayrıca bk. İcî, *el-Mevâkıf*, 52; Teftâzânî, *el-Makâsîd*, 144; Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâsîd*, 1/348; Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 2/174-175.

⁴⁰ Yıldırım, "Zihni Varlık ve Tümel Meselesi", 72.

⁴¹ Râzî, *el-Mulahhas*, 67.

akılla doldurulmuştur. Böylece sûretlerin epistemolojik gerçeklikleri ideler ve faal akıl aracılığıyla zihne değil hârice bağlanmıştır. Zira kelâmcıların, bilen ile bilinen arasında izafet şeklindeki bilgi tanımlarına paralel bir şekilde şeylerin tasavvuru, nefisler ve ideler ile nefisler ve faal akılda nakşolunanlar arasında bir izâfeti⁴² ya da o şeylere dair bilginin idrak edici güç ile dışta iddia edilen mevcut yerler arasında izâfete dayalı halin husûlü⁴³ şeklinde gerçekleşmiştir. Dolayısıyla söz konusu durumlara göre ma'dûmun tasavvurunun ya zihnin dışında kendileriyle kâim olması ya da yine zihnin dışında olan ancak bizim için gaip olan başka bir şeyde olması, kendileriyle kâim olanların Eflâtun'un ideleri, bilinmeyen başka bir yerde kâim olanların ise faal akıl olarak açıklanması sebebiyle ma'dûma dair bilginin yeri ya Eflâtun'un ideleri ya da faal akıl olmaktadır. Bu da gerek Eflâtun'un idelerinin gerekse faal aklın ikinci anlamıyla hâricin bir yönüne işaret ettiğini göstermektedir. Zira dışta mevcut olanların sûretlerin Eflâtun'un idelerinden alınması dışta mevcut olmayan sûretlerin faal akıldan alınması mümkündür. Zira nefsü'l-emrin faal akılla, hâricî şeyler veya zihnî hükümlerle açıklanması⁴⁴ hâric olarak açıklanan bu iki mahalın nefsü'l-emr ile örtüşmesi demektir.

4. Ma'dûma Dair Bilginin Mahalli Olarak Zihne Yönelik Eleştiriler

Zihne yönelik bu eleştiriler hâricin kapsamının nefsü'l-emr'e tekabül edecek şekilde genişletilmesi sebebiyle zihnin de hâricîten sayılmasına dayanmaktadır. Zira bu takdirde zihinde gerçekleşen bazı tasavvurlar hâricin kapsamına girdiği için zihnî varlık reddedilmektedir. Buna göre zihinde dış dünyaya ait bir şey var olduğunda, zihinde bulunan her şey, belirgin bir nefiste meydana gelen belirgin bir mevcut olması bakımından hâricî varlıklardan sayılır. Dolayısıyla varlığın hâricî ve zihnî olarak ayrılmasına gerek yoktur. Aksine her varlık aynî yani hâricî varlık olur. Bununla birlikte taş, gök ve yer gibi mahiyetler bazen kendi başına kaim olarak ya da nefis dışında yerleşmiş olarak bazen de bir mahaldeki arazın varlığı şeklinde nefiste var olur. Buna göre birinci kısım aynî varlık diye ikinci kısım ise zihnî varlık diye isimlendirilir. Ancak bunların her birinin tahakkuk yeri aynî varlıktır. Çünkü yukarıda geçtiği gibi zihinde var olanlar esasen hâricîte var olanlardır. Bu sebeple zihnî varlık bir tür itibarla hâricî varlık olarak var olur.⁴⁵ Bu bağlamda yokluk hakkında verilen hükümler zihne değil dış dünya ait hükümlerdir. Dolayısıyla filozofların zihnî varlık dedikleri şey zihinde meydana gelen örnekten başka bir şey değildir. Bu da dış

⁴² Kutbeddîn eş-Şîrâzî, *Şerhu Hikmeti'l-'ayn* (Ayasofya, 2429), 9a.

⁴³ Râzî, *Şerhu'l-İşârât ve't-Tenbihât*, 2/235-236.

⁴⁴ Taşkoprîzâde, *eş-Şuhûdi'l-'aynî*, 33-34.

⁴⁵ Râzî, *el-Mulahhas*, 67; Kâtibî, *Hikmetü'l-'ayn*, 62-63; Kâtibî, *el-Münassas* (Şehit Ali Paşa, 1680), 199a; Kutbeddîn eş-Şîrâzî, *Şerhu Hikmeti'l-'ayn* (Ayasofya, 2429), 9a-9b; Hillî, *İzâhu'l-makâsîd*, 18; Mübârekşâh el-Buhârî, *Şerhu Hikmeti'l-'ayn*, 55-56.

dünyada var olanlardan oluşturulmuştur. Yakuttan dağ örneğinde olduğu gibi dışta olan yakut ve dağ kelimeleri üzerinden hüküm yürütülmüştür.⁴⁶

Yukarıdaki açıklamaya göre zihinde dış dünyaya nispetle oluşturulan sûretlerin hâric olmasında herhangi bir problem yoktur. Zira onlar hârici ikinci anlamıyla kabul ettiklerinden zihnî varlık hârici varlık ayırımına gerek olmadan dışta olanlardan üretilen zihnî sûretlerin yeri hâric sayılmaktadır. Hakkında hüküm yürütülen bu şeyler gerçekte zihinde bulunmaz, aksine dış dünyada var olanların örneğinin zihinde oluşmasından ibarettir. İki çelişğin bir arada bulunmasının zihnen tasavvur edilmesinin anlamı, zihnin iki çelişği dış dünyada algılaması demektir yoksa iki çelişğin birleşmesinin anlamı zihinde var olan bir mahiyetin olması demek değildir. Zira imkânsız şeylerin akılda var olan mahiyetleri ve gerçeklikleri yoktur.⁴⁷

Kendi başına kaim olanlar dışta mevcut bulunanlardır. Yani birinci anlamıyla hâric olanlardır. Bazen de nefiste olanlar vardır ki onlar dış dünyada mevcut olan şeylerin zihindeki sûretleri de olabilir ya da dış dünyada olmayıp sadece zihinde mevcut olabilen zihn-i hakîkî şeyler de olabilir. Bu yönüyle onlar her ne kadar zihnî olarak adlandırılrsa da ikinci anlamıyla hâricten sayılmaktadırlar. Dolayısıyla zihinde meydana bütün kavramlar ve bu kavramlardan oluşturulan bütün bilgiler ve hükümler, zihnin aynı zamanda hâricten sayılması sebebiyle dıştadır. Dışta bir sübûta sahip olmayan ma'dûm gibi kavramlardan oluşturulan bilgilerin yeri, zihin olsa bile dış dünyanın zihni kapsamı sebebiyle ona dair bilginin yeri de hâric olmaktadır. Zira ma'dûma dair bilgi ister yakuttan dağ, cıvadan deniz gibi dış dünyadaki kavramlara nispetle oluşturulmuş olsun isterse zihnin hakiki olarak varsaymasıyla ya da itibarıyla olsun nefsü'l-emrin zihnin varsayımına bağlı olmayanları da kapsamı sebebiyle hâricten sayılmış olur. Zihnin hâricten sayılmasından maksat budur.

Zihnin hâricte olduğu varsayıldığı takdirde imkânsızların hâricte mevcut olmaları gerektiği yönünde bir itirazla karşılaşılmaktadır. Çünkü bu itiraz, esasen imkânsızların tasavvur

⁴⁶ Ubeydullah b. Mes'ûd b. Mahmûd Sadrüşşerî'a, *Şerhu Ta'dîlî'l-'ulûm* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Antalya Tekelioğlu, 798), 154a.

⁴⁷ Sadrüşşerî'a, *Şerhu Ta'dîlî'l-'ulûm* (Antalya Tekelioğlu, 798), 154b. Buna benzer bir değerlendirmeyi Sadrüşşerî'a'dan çok daha önce Ebu'l-Berekât el-Bağdâdî'de görmek mümkündür. Ona göre zihinde var olup da idrak edilmemiş olan ma'dûm ancak ve ancak dış dünyadaki misallerden oluşur. At veya insan tasavvur edildiğinde zihinde bir şey tasavvur edilir ki o şeyin dış dünyada mevcut bulunan bir misali vardır. Altından bir dağ ya da cıva akan bir nehir yahut çözünmemiş altın tasavvur edildiğinde doğrudan varlıkta misali bulunmayan bir şey tasavvur edilmiş olur. Bu tasavvurlar her ne kadar dış dünyada bulunan zihinde yer alsada mevcutta mevcut bulunan da aynı şekilde mevcuttur. Yani zihindeki mevcut dış dünyadaki varlık alanında mevcuttur. Bunun için bk. Ebu'l-Berekât el-Bağdâdî, *el-Kitâbu'l-Mu'teber fi'l-hikme*, 3/19-20, 22. Başka bir ifadeyle söz konusu tasavvurların yeri zihinde olsa zihin hârice bağlı olarak bulunan, yani dış dünyada olan bir şeydir. Böylece zihnî varlık dış dünyada yer alarak dolaylı da olsa hâricî varlığa bağlıdır.

edildiklerinde zihinde var olmalarına dayanır. Hâlbuki bu ancak tasavvurları durumunda hâsıl olan şeyin onların aynısı olması durumunda gerekli bir şeydir. Oysa zihinde olan, imkânsızın sûretidir. Ve onların sûretinin manası, hâriçte bulduklarında yani kendi başlarına kaim olduklarında aynıyla kendileri olacak bir tarzda zihinde olanlara mutabık olan bir sûretin meydana gelmesi anlamındadır.⁴⁸ Kaldı ki zihnin hâricin bir parçası olduğunu savunanlar dış dünyada mevcut olmayıp zihnin varsayım ve itibarından bağımsız olan şeylerin de hâriçten sayılması görüşünü benimsemişlerdir.

5. Ma'dûma Dair Bilginin Mahalli Olarak Hârice Yönelik Eleştiriler

Zihnî varlığı kabul edenler, zihnî varlığı reddedenleri eleştirmişler ve onlara birtakım eleştiriler yöneltmişlerdir. Bu eleştirilerden hareketle ma'dûma dair bilginin yerinin hâriç değil zihin olacağına yönelik birtakım çıkarımlarda bulunulmuştur. Buna göre zihnî varlığı kabul eden kelâmcılar, hâriçte varlığı imkânsız olan şeylerin tasavvur edilmediği iddiasının aksine onların zarûrî olarak tasavvur edileceğini iddia etmişlerdir. Hatta bu duruma karşı çıkmak onlara göre haksız bir inattır. Ayrıca Eflâtûn'dan nakledilen idelerin varlığı öyle bilinebilen bir şey de değildir. Onların varlıklarının gerçek olduğu farz edilse bile bu ancak ve ancak varlığı mümkün olan türlerin tabiatlarında söz konusu olur. Yoksa imkânsız ya da mümkün olsun her türün tabiatında söz konusu olmaz. Zira akleden bir kişi, hâriçte varlığı imkânsız olan bir şeyin ezeli ve ebedî olarak hâriçte mevcut olarak bulunduğunu iddia etmez.⁴⁹ Kaldı ki imkânsız türünden ma'dûmlar hâriçte mevcut olmadığı gibi kendinde var olan değildir. Bu imkânsız ma'dûmlar, bizden gaip bulunan bir şeyde de mevcut değildir. Eğer onların ruhâni olan bir akledenin aklında var olduğu kastedilirse bu zaten zihnî varlığın aynısı olur.⁵⁰ Dolayısıyla ma'dûmlara dair bilginin yeri ne Eflâtûn'un ideleri ne de faal akıldır; bu bilginin yeri zihin olmaktadır.

Hârice yönelik eleştiriler bağlamında Eflâtûn'un idelerinin ancak mümkünlerde dikkate alınabileceği, imkânsızlarda dikkate alınamayacağı dile getirilmiştir. İlaveten şeylerin tasavvuru, nefislerle faal akıl arasında nakşolunan sûretler arasında bir izâfete tabi tutulsaydı idraklerdeki huzûr (hazır bulunuş/buradalık) ve zühûl (hazır bulunmayış/kayboluş) arasında hiçbir fark kalmayacağı bildirilmiştir.⁵¹ Buradan hareketle ma'dûma dair bilginin yeri ideler kabul edildiği takdirde imkânsız gibi ma'dûm cinsinden şeylerle ilgili bilgiler dışarıda kalmaktadır. Yine aynı şekilde faal akılla olan izâfet ma'dûmla ilgili bilgi konusunda diğerlerinden herhangi bir ayırmaya

⁴⁸ Mübârekşâh el-Buhârî, *Şerhu Hikmeti'l-'ayn*, 56. Söz konusu itiraz ve benzer cevap için ayrıca bk. Teftâzânî, *el-Makâsîd*, 144-146; Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâsîd*, 1/350.

⁴⁹ Kâtibî, *el-Münassas* (Şehit Ali Paşa, 1680), 198b-199a; Kutbeddîn eş-Şîrâzî, *Şerhu Hikmeti'l-işrâk*, 40-41; Mübârekşâh el-Buhârî, *Şerhu Hikmeti'l-'ayn*, 53.

⁵⁰ Şemseddin es-Semerkandî, *el-Ma'ârif*, 1/435.

⁵¹ Kutbeddîn eş-Şîrâzî, *Şerhu Hikmeti'l-'ayn* (Ayasofya, 2429), 9a.

imkân vermemektedir. Bu takdirde sûreti bulunmayan ya da sûreti netleşmeyen şeye bilgi açısından herhangi bir izâfet olamayacağı gibi faal akılla da irtibatı bulunmamaktadır.

Zihnî varlığı kabul edenlere göre Allah'ın ortağı ve benzeri gibi birtakım imkânsız şeyler, hâriçte sübûtu imkânsız olmakla birlikte tasavvur edilmektedir. Bu imkânsızlar idelerde söz konusu olmayınca ideler geçersiz hale gelmekte geçersiz bir görüş üzerinden yapılan itirazlara yönelik cevaplar da geçersiz olmaktadır. Her şeyin faal akılda resmolunduğuna gelince o da zayıf kabul edilmiştir. Çünkü orada resmolunan şey ancak ve ancak mevcutların sûretleri ve misalleri olup onların kendileri değildir.⁵² Ayrıca Eflâtûn, tasavvur edilen her bir şeyin kendi başına kaim bir sûretinin mevcut bulunduğunu savunmamıştır. Aksine onun savunduğu, aynalarda ya da bunun dışındaki parlak cisimlerde görülen sûretin ve tahayyül edilen sûretlerin ve benzerlerinin kendi başına kaim olarak mevcut bulunan sûretler olduğudur.⁵³ Hatta ne Eflâtûn ne de bir başkası, kendileriyle çelişen imkânsızların hâriçte mevcut olduğunu iddia etmiştir. Bunu herhangi birinin savunması da mümkün değildir.⁵⁴ Zira imkânsızlık, ma'dûmun hâricî varlığının değil, mahiyetinin bir gereğidir. Çünkü ma'dûmun dışta bir varlığı yoktur.⁵⁵ Dolayısıyla ona dair bilgi de dışta değil zihinde oluşur.

İmkânsız türü ma'dûmların hâriçte ne kendi başlarına kaim olabileceği ne de hüviyetleriyle faal akılda kaim olabileceği söylenmiştir. Bunlar hüviyetleriyle bazı soyutlarda da kaim olamazlar. Çünkü onların hüviyetleri yoktur. Aksine anlaşılması gereken onların akledilmesi anlamında ancak sûretleriyle kaim olabilirler.⁵⁶ Bu da akledende sûretin hâsıl olmasıyla akletmenin olduğunu gerektirmesi yönündendir. Böylece akleden güçte sûret resmolunur ki yani ortaya çıkar ki bu da zihnî varlıkla kastedilendir. Sonra akletmenin yolu tek olunca mevcutların akledilmesi de onların sûretlerinin akılda meydana gelmesiyle gerçekleşir.⁵⁷ İmkânsıza dair sûretin dış dünyada aynıyla meydana gelmesi mümkün olmadığından onunla ilgili sûret zihinde bulunmakta ve ona dair bilginin yeri zihin olmaktadır. Zira bir şeyin kendisinin hâriçte bulunmasıyla ona dair bilginin zihinde olması farklı şeylerdir. Örneğin Allah'ın ortağının bulunması hakkındaki bir bilgi imkânsız türünden bir bilgidir. Bu önermenin zihnin dışında bir gerçekliği yoktur. Şayet bilgi bilenle hâriçte bilinen arasındaki bir izâfetse o zaman hâriçte nesnel bir gerçekliği olmayan Tanrı'nın ortağı önermesi için nasıl bir izâfet söz konusu olabilir? Çünkü Tanrı'nın ortağının olması şeklindeki önermenin hâriçte hiçbir doğrulayıcı ölçütü bulunmamaktadır.⁵⁸ Bu takdirde varsayımsal tümel

⁵² Hillî, *Îzâhu'l-makâsîd*, 18.

⁵³ Mübârekşâh el-Buhârî, *Şerhu Hikmeti'l-'ayn*, 53; Mîrzâcân, *Hâşiyetü'l-Bağnevî*, 99.

⁵⁴ Tûsî, *Şerhu'l-İşârât ve't-Tenbihât*, 2/363.

⁵⁵ Kaş, "Zihnî Varlık Tartışmalarının Klasik Sonrası Dönemde Alımlanışı", 70.

⁵⁶ Teftâzânî, *el-Makâsîd*, 144; Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâsîd*, 1/348.

⁵⁷ Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâsîd*, 1/348-349; Mîrzâcân, *Hâşiyetü'l-Bağnevî*, 98.

⁵⁸ Abdülcebbar er-Rufâ'î, *Mebâdiü'l-felsefeti'l-İslâmiyye* (Beyrut: Dâru'l-Hâdî, 2001), 1/285.

önermelerin varlığına dayanan bu bilginin dıştaki nispete göre gerçekleştiği kabul edilemez. Zira ma'dûma yapılan nispetle ortaya çıkan ilişki, sınırları çizilmiş, temel vasıfları ortaya konmuş bir tanıma ulaşılmasını ve ondan anlamsal çerçeve elde etmeyi mümkün kılmaz. Zira bu anlamda yokluk kendisinden haber verilemeyendir. Yokluk hakkında bilgi üretebilmenin yolu onun kavramsal gerçekliğini yani zihnî bir varlık oluşunu kabul etmekten ve ona zihinde oluşan birtakım zihnî hükümler hamletmekten geçer.⁵⁹

Zihindeki şeylerin hâriçteki şeylerle mutabakatı bağlamındaki bu sorun, bir şeyin aslî varlığı ile aslî olmayan varlığının ayırt edilememesinden, yani bir şeyin hüviyeti ile mahiyeti arasındaki farkın gözetilememesinden kaynaklanmaktadır.⁶⁰ Buna göre zihinde mevcut olan sûret hâriçteki somut şeyin küllî hakikatidir yani mahiyetidir. Mahiyet bu aklî suretten başka bir şey değildir. Bu küllî mahiyete ise hâriçteki nesnesinin somutlaştırıcı unsurlarından tecrîd edilmesiyle ulaşılır. Bu durumda uzaklaştırılan şey ile zihinde meydana gelen şey birbirinden farklı değildir. Zihinde meydana gelen şey somutlaştırıcı unsurlar değil, onlardan uzaklaştırılan mahiyettir. İlki hâricî ve tikel iken diğeri zihnî ve tümeldir. Zihnî ve küllî mahiyet ya da akledilen sûret bu unsurlar tarafından çevrelendiğinde hâriçte var olur. Hâricî etkilerin yeri ve hâricî hükümlerin zemini bu hâricî alandır. Şu halde zihindeki aklî sûretin, hâriçteki somut hüviyetin etkilerini göstermesi, zihindeki hakikat ile hâriçteki varlığın hakikatinin birbirine denk olmasına bir engel teşkil etmez. Benzer şekilde hâriçte mevcut olmayan şeylerin tasavvuru da bir sorun oluşturmaz. Çünkü zihin hâriçte mevcut olmayan şeyin hüviyetini değil onun küllî mahiyetini tasavvur etmektedir. Yani zihinde mevcut olan küllî mahiyettir. Küllî mahiyetin varlığı ise hâricî değildir. Dolayısıyla zihinde mevcut olan her şeyin hâriçte mevcut olması gerektiği iddia edilemez.⁶¹

Faal akıl gibi bizden gaip olan o şeylerden resmolunanlar, eğer tasavvur edilenlerin hüviyetleri ise imkânsızın da dışta tahakkuk etmesi gerekir. Oysa bu yanlışlığı açık bir durumdur. Eğer onlarda resmolunanlar tümel sûretler ve mahiyetler ise zihnî varlıkla kastedilen de budur. Çünkü buradaki amaç ve maksat tümel mahiyetlerden olan akledilenlerin dışta ayrışmasından başka bir türde ayrıştığını ortaya koymaktır. Bu da ya zihnin kendisinin icat etmesiyle yani oluşturmasıyla ya da zihnin akledilenleri başka bir yerden alıp düşünmesiyle olur.⁶² Hâsılı tasavvur edilen o şeylerin dışta varlığı imkânsız olunca onların gerek kendi başına gerekse de

⁵⁹ Pirinç, "Zihni Varlık Anlayışının Bilgi Felsefesi Bağlamında Değerlendirilmesi", 157-158.

⁶⁰ Teftâzânî, *el-Makâsîd*, 146; Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâsîd*, 1/350.

⁶¹ Bilal Taşkın, *İslam Düşüncesinde Varlık Tartışmaları Sadeddin et-Teftâzânî Merkezli Bir İnceleme* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2020), 325-326.

⁶² İcî, *el-Mevâkıf*, 52; Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 2/175-176.

başkasıyla kaim olan aslı bir varlığı olamaz. Dolayısıyla onların idrak eden bir güçte gölge⁶³ bir varlığının olması gerekir ki varılmak istenen de budur.⁶⁴ Faal akıl için yapılan söz konusu bu eleştiri Eflâtûn'un ideleri için de geçerlidir.⁶⁵ Genel itibariyle eleştirileri özetleyecek olursak Eflâtûn'un idelerinin imkânsız ma'dûmu kapsamaması, faal aklın da dışta veya zihinde ayırmaya imkân vermemesi sebebiyle ma'dûmla ilgili tasavvurun Eflâtûn'un ideleri veya faal akıl şeklinde hâriçte gerçekleştiği görüşü kabul edilmemiş olmaktadır. Bu takdirde ma'dûma dair bilgi ne Eflâtûn'un idelerinde ne de faal akıldadır. Zira her iki durumda da zihnen varlığı bulunanlar bir şekilde bu mahallerin dışında kalmaktadırlar. Ayrıca burada zihin mutlak bir şekilde hâricin karşıtı olarak alınmaktadır. Bu takdirde zihinde gerçekleşen tüm tasavvurların nefsü'l-emr anlamına gelen hâriç olması düşünülemez.

Sonuç

Ma'dûma dair bilginin mahalli kelâmcıların ve filozofların zihne ve hârice verdikleri anlamlara göre farklılık göstermektedir. Zira zihni ve hârici mutlak anlamda birbirlerinin karşıtı gibi ele alan ve dolayısıyla zihnî varlığı kabul edenlere göre ma'dûma dair bilgi zihinde olmaktadır. Zihnin burada sınırlı bir idrak gücü anlamına gelmesi ya da mutlak idrak gücü anlamına gelmesi arasında bir fark bulunmamaktadır. Ayrıca zihnin hakiki olarak ya da farazi olarak itibarlarında da bir ayrım gözetilmediği için bu haliyle zihin hâricin karşısında durmaktadır. Buradaki temel nokta dışta mevcut olmayan şeyleri zihnin tasavvur edebilmesi, bu tasavvurlar hakkında hüküm verebilmesi sebebiyle bu tasavvur ve hükümlerden oluşan bilginin zihinde yer almasıdır.

Zihnî varlığı kabul etmeyenler için zihindeki tasavvurların yeri bir anlamda hâriç olmaktadır. Zira onlara göre hâriç mutlak anlamda zihnin karşıtı değildir. Hârici nefsü'l-emr ile eşitleyen bu anlayışa göre zihnin varsayımına bağlı olmaksızın hakiki olarak tasavvur edilen sûretler ve bu tasavvurlardan oluşan hükümlerin yeri hâriç olmaktadır. Çünkü hâriç bu anlamıyla hem dışta mevcut olanları hem dışta mevcut olanlardan oluşturulan ve zihnin kaynaklık ettiği tasavvurları hem de dışta mevcut olmasa da zihnin varsayımından bağımsız olarak tasavvur edilenleri kapsamaktadır. Bu kapsam nefsü'l-emr olarak adlandırılmakta ve onun da mahallinin Eflâtûn'un ideleri ve faal akıl olabileceğine dikkat çekilmektedir. Dolayısıyla bir mahal olarak hem zihni hem de zihin dışını kapsayan hâriç anlayışına göre zihin ve hâriç ayrımı ortadan

⁶³ Cürçânî'nin burada gölge varlıkla kastettiği zihnî varlıktır. Çünkü gölge varlık zihnî varlığın diğer adıdır. Bunun için bk. Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 2/169-170. Bazen de zihnî varlık aklî varlık olarak ifade edilmiştir. Bunun için bk. Sadrüddîn Muhammed b. İbrâhîm eş-Şîrâzî Molla Sadrâ, *el-Mesâilü'l-kudsiyye* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, H. Hüsnü, 1242), 74b.

⁶⁴ Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 2/176.

⁶⁵ Aktaş, *Kemalpaşazâde'nin Zihnî Varlık Risalesi*, 41.

kalkmaktadır. Meydana geldiği yer itibariyle ma'dûm gibi tasavvurların zihinde bir varlıkları olduğu ifade edilse de onların bir tür itibarla hâricî varlık oldukları iddia edilmektedir.

Ma'dumla ilgili bilginin mahalli olarak Eflâtûn'un ideleri ve faal aklın benimsenmesi hususunda Eflâtûn'un idelerinin nefislerde kaim bir şekilde var olması ve faal aklın da sûretlerin kaynağı olması etkili olmuştur. Ancak Eflâtûn'un idelerinin mümkünlere dayalı bir nazariye olması sebebiyle imkânsız gibi hâricte varlığı olmayan şeylerin tasavvur edilememesi ve faal akılda resmolunan sûretlerin yerinin zaten zihin olması gibi sebeplerden ötürü ma'dûma dair bilginin yerinin zihin olduğu iddia edilmiştir. Çünkü ma'dûm gibi imkânsızların dış dünyada bir karşılıklarının bulunmaması bu iddiada etkili olmuştur. Bu bağlamda ma'dûmun tasavvurunun ve bu tasavvurlar neticesinde verilen hükümlerin yerinin zihin olmasının doğal bir sonucu olarak ma'dûmla ilgili bilgilerin yerinin de zihin olduğu sonucuna varılmıştır.

Zihnin zaten dış dünyada bir olgu olması ve ma'dûmla ilgili üretilen bilginin yerinin zihin gözükmemesine rağmen hâricin bu zihni kapsamaması sebebiyle onunla ilgili bilginin yerinin hâric olduğu şeklindeki eleştiri zihnî varlığı kabul edenlere yönelik yapılan temel bir eleştiri görünümündedir. Zira zihnin dış dünyadan bağımsız olarak değerlendirilmesi veya ondan ayrı olarak düşünülmesi onlara göre mümkün değildir. Ancak bu eleştirinin en büyük zaafı imkânsız gibi ma'dûmların dışta varlığını gerektirmesidir. Hâlbuki bu tarz ma'dûmlar zihinde sûret olarak bulunmakta iken dış dünyada bir karşılıkları yoktur. Bilgiyi üretenin öznesi insan olduğu için bu tarz bilgiler onun zihninden başka bir yerde bulunmamaktadır. Dolayısıyla ma'dûma ait bilgiler zihnin dış dünyadan sayılması halinde bile zihinde yer almaktadırlar. Öyle ki sadece ma'dûmların değil nesnel dünyada bir karşılığı olsun veya olmasın kavramlar hakkında üretilen tasavvurların, önermelerin ve bunlara dayanılarak oluşturulan bilgilerin yeri zihin olmaktadır. Görüldüğü üzere bu bilginin yeri, zihne ve hârice verilen anlamlar ile zihin ve hâricin kapsamalarına göre değişiklik göstermektedir. Burada dikkat edilmesi gereken nokta bu hususu ele alan bir kelâmcı ya da filozofun neyi hangi anlamda kullandığına bakılmasıdır.

Kaynakça

- Akkanat, Hasan. *Kadı Sıraceddin el-Ürmevî ve Metâliu'l-Envâr (Tahkik, Çeviri, İnceleme - 1. Cilt)*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006.
- Aktaş, Mehmet. *Kemalpaşazâde'nin Zihnî Varlık Risalesi: Tahkik ve Değerlendirme*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Alper, Ömer Mahir. *Varlık ve Zihin İslam Felsefesinde Zihni Varlık Sorununa Metinlerle Bir Giriş*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2021.
- Aydın, Mehmet. "Kara Seyyidî-i Hamîdî ve Zihni Varlık Risalesi: Tahkik ve Değerlendirme". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 1/37 (2013), 49-94.
- Baran, Sedat. "Molla Sadra'da Zihni Varlık". *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi* 4/1 (2018), 169-188.
- Behmenyâr b. Merzûbân. *et-Tahsîl*. nşr. Murtazâ Mutahharî. thk. Murtazâ Mutahharî. Tahran: Müessesetü İntişârât ve Câb-ı Dânişgâh-ı Tahrân, 1996.
- Cürcânî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî Seyyid Şerîf. "Hâşiyetü't-Tecrîd". *Tesdîdü'l-kavâ'id fi şerhi Tegrîdi'l-akâid*. thk. Eşref Altaş vd. mlf. Ebu's-Sena Mahmûd b. Abdurrahman b. Ahmed Şemseddin İsfahânî. İstanbul: Neşriyâtu Vakfî'd-Diyâneti't-Türkî, 2020.
- Cürcânî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî Seyyid Şerîf. *Şerhu'l-Mevâkıf*. thk. Mahmud Ömer Dimyâtî. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.
- Derin, Necmi. "Taşköprizâde'de Zihnî Varlık Meselesi". *Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası (Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler) - XVI. Yüzyıl*. ed. Hidayet Aydar - Ali Fikri Yavuz. 227-234. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2017.
- Duran, Recep. "İslam Felsefesinde 'Vucud-u Zihni' (Zihinsel Varlık) Anlayışına Bir Geç Dönem Osmanlı Örneği: İsmail Gelenbevî I-II". *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/1 (2016), 33-57, 139-159.
- Ebherî, Esîrüddîn Mufaddal b. Ömer b. Mufaddal. *Keşfü'l-Hakâik fi Tahrîri'd-Dekâik*. thk. Hüseyin Sarıoğlu. İstanbul: Çantay Kitabevi, 2001.
- Ebu'l-Berekât el-Bağdâdî, İbn Melkâ Hibetullah b. Ali. *el-Kitâbu'l-Mu'teber fi'l-hikme*. 3 Cilt. İsfahan: İntişârât-ı Dânişgâh-i İsfahân, 1995.
- Esterâbâdî, Muhammed Cafer Şerî'atmedâr el-. *el-Berâhinü'l-kâtî'a fi şerhi Tegrîdi'l-akâidi's-sâtî'a*. thk. Merkezü'l-Ebhâs ve'd-Dirâsâtî'l-İslâmî. 4 Cilt. Kum: Müessesesi-i Bustân-i Kitâb, 1424.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *el-Maksadü'l-esnâ fi şerhi esmâillahi'l-hüsânâ*. Beyrut: Dâru'l-Minhâc, 2018.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *Faysalu't-tefrika beyne'l-İslâm ve'z-zendaka*. Beyrut: Dâru'l-Minhâc, 2017.

- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *Mi'yârü'l-ilm fi'l-mantık*. thk. Ahmed Şemseddîn. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1971.
- Hacı Paşa. *Şerhu Tavâli'i'l-envâr*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 3053.
- Hillî, Cemâlüddîn Hasen (Hüseyn) b. Yûsuf b. Alî İbnü'l-Mutahhar. *Keşfü'l-murâd fi şerhi Tecrîdi'l-îtikâd*. Beyrut: Müessesetü'l-A'lemî li'l-Matbuât, 1988.
- Hillî, Cemâlüddîn Hasen (Hüseyn) b. Yûsuf b. Alî İbnü'l-Mutahhar el-. *Îzâhu'l-makâsîd min Hikmeti 'ayni'l-kavâ'id*. thk. Seyyid Muhammed Mişkât - Alinakî Münzevî. Tahran: y.y., 1958.
- İbiş, Fatih. "Varlıkta Asliyet Sorunu: Vücûd-u Zihnînin Ontik Konumu". *Bilimname* 23/1 (2012), 223-240.
- İbn Sînâ. *Kitâbu's-Şifâ Metafizik I*. çev. Ekrem Demirli - Ömer Türker. 2 Cilt. İstanbul: Litera Yayınları, 2004.
- İbrî, Burhaneddin Abdullah b. Muhammed el-. *Şerhu Tavâli'i'l-envâr*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 3044.
- İbrî, Burhaneddin Abdullah b. Muhammed el-. *Şerhu Tavâli'i'l-envâr*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 3372.
- İbrî, Burhaneddin Abdullah b. Muhammed el-. *Şerhu Tavâli'i'l-envâr*. İstanbul: Nuruosmaniye Kütüphanesi, 2171.
- İcî, Ebü'l-Fazl Adudüddin Abdurrahman b. Ahmed b. Abdülgaffar. *el-Mevâkîf fi ilmi'l-keîâm*. thk. Abdurrahman Umeyre. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, ts.
- Kâdî Beyzâvî, Ebû Saîd Nasırüddin Abdullah b. Ömer b. Muhammed. *Tavâli'u'l-envâr min metâli'i'l-enzâr*. thk. Abbas Süleyman. Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1991.
- Kara Seydî Hamîdî. *Risâle fi'l-vücûdi'z-zihnî*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 4797.
- Kara Seydî Hamîdî. *Risâle fi'l-vücûdi'z-zihnî*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Râgıp Paşa, 1459.
- Kaş, Murat. "Mustafa Şevket Efendi'nin Risalesi Işığında Zihin, Hâric ve Nefsü'l-Emr Kavramlarının Analizi". *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 1/1 (2014), 58-87.
- Kaş, Murat. "Zihnî Varlık Tartışmalarının Klasik Sonrası Dönemde Alımlanışı: Bilginin Mahiyeti ve Kategorisi Bağlamında Bir İnceleme". *Nazariyat: İslâm Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi* 4/3 (2018), 49-81.
- Kâtibî, Necmüddîn el-. *Câmi'ud-dekâik fi keşfi'l-hakâik*. Paris: Paris Bibliotheque Nationale, Arabe, 2370.
- Kâtibî, Necmüddîn el-. *el-Münassas fi şerhi'l-Mülahasas*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa, 1680.
- Kâtibî, Necmüddîn el-. *Hikmetü'l-ayn (Varlık Hikmeti)*. çev. Salih Aydın. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2016.

- Kemalpaşazâde. *Zihnî Varlık el-Vücûdu'z-Zihnî Risâlesi ve Bir İnceleme*. çev. Cihan Özeykan. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2022.
- Kuşçu, Alaüddin Ali b. Muhammed. *eş-Şerhu'l-cedîd ale't-Tecrîd*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Kılıç Ali Paşa, 537.
- Kutbeddîn eş-Şîrâzî, Mahmud b. Mesud el-Kâzerûnî. *Şerhu Hikmeti'l-'ayn*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 2429.
- Kutbeddîn eş-Şîrâzî, Mahmûd b. Mes'ûd el-Kâzerûnî. *Şerhu Hikmeti'l-işrâk*. nşr. Abdullah Nûrânî - Mehdî Muhakkik. Tahran: Müesses-e Mütâlaât-ı İslâmi Dânişgâh-ı Tahrân, 2002.
- Lâhîcî, Abdürrezzâk b. Ali. *Şevârikü'l-ilhâm fi şerhi Tecrîdi'l-kelâm*. thk. Esed Alizade. 5 Cilt. Kum: Müessesetü'l-İmâm es-Sâdık, 3. Basım, 2012.
- Mîrzâcân, Mîrzâ Habîbullah Bâğnevî Şîrâzî. *Hâşiyetü'l-Bâğnevî 'alâ Şerh-i Hikmeti'l-'ayn*. thk. Ali Haydarî Yesavlî. Kum: y.y., 1391.
- Molla Sadrâ, Sadrüddîn Muhammed b. İbrâhîm eş-Şîrâzî. *el-Hikmetü'l-müte'âliye fi'l-esfâri'l-akliyyeti'l-erba'a*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 4. Basım, 1990.
- Molla Sadrâ, Sadrüddîn Muhammed b. İbrâhîm eş-Şîrâzî. *el-Mesâilü'l-kudsiyye*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, H. Hüsnü, 1242.
- Mutahharî, Ayetullah Murtazâ. *Durûsu fi'l-felsefeti'l-İslâmiyye*. çev. Abdülcebbar er-Rufâî. 4 Cilt. Bağdat: Merkezi Dirâsâti Felsefeti'd-Dîn, 2. Basım, 2008.
- Mübârekşâh el-Buhârî, Mîrek Şemsüddîn Muhammed b. *Şerhu Hikmeti'l-'ayn*. ed. Cafer Zâhidî. Meşhed: İntişârât-ı Danişgâh-i Firdovsî, 1974.
- Pirinç, Ahmet. "İslam Düşüncesi'nde Zihni Varlık (Vucud-i Zihni) Anlayışının Bilgi Felsefesi Bağlamında Değerlendirilmesi". *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (2014), 131-162.
- Râzî, Ebu Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahreddin. *el-Mebâhisü'l-meşrikiyye fi ilmi'l-ilâhiyyât ve't-tabiiyyât*. thk. Muhammed Mu'tasım Billah el-Bağdâdî. Kum: Zevî'l-Kurbâ, 2007.
- Râzî, Ebu Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahreddin. *Kitâbu'l-Mulahhas fi'l-Mantık ve'l-Hikme (Sistematik Ontoloji)*. çev. İsmail Hanoğlu. Ankara: Elis Yayınları, 2020.
- Râzî, Ebu Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahreddin er-. *Şerhu'l-İşârât ve't-Tenbîhât*. thk. Ali Rıza Necefzâde. 2 Cilt. Tahran: Encümen-i Asar ve Mefahir-i Ferhengi, 2005.
- Rufâî, Abdülcebbar er-. *Mebâdiü'l-felsefeti'l-İslâmiyye*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Hâdî, 2001.
- Sadrüşşerî'a, Ubeydullah b. Mes'ûd b. Mahmûd. *Şerhu Ta'dîli'l-'ulûm*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Antalya Tekelioğlu, 798.

- Sebzevârî, Molla Hâdî. *Ğureru'l-fevâid fî fenni'l-hikme (Şerhu'l-manzûme)*. thk. Fâdıl Hüseyinî el-Meylânî. Meşhed: Dâru'l-Murtazâ li'n-Neşr, 1980.
- Şemseddin es-Semerkandî, Muhammed b. Eşref el-Hüseyini. *el-Ma'ârif fî şerhi's-Sahâif*. thk. Abdullah Muhammed Abdullah İsmail - Nazîr Muhammed en-Nazîr İyâd. 2 Cilt. Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 2015.
- Şemseddin es-Semerkandî, Muhammed b. Eşref el-Hüseyini. *es-Sahâifü'l-ilâhiyye*. thk. Ahmed Abdurrahman eş-Şerîf. Kuveyt: Mektebetü'l-Felah, 1985.
- Şemseddin İsfahânî, Ebu's-Sena Mahmûd b. Abdurrahman b. Ahmed. *Metâli'u'l-enzâr alâ metni Tavâli'i'l-envâr*. b.y.: Dâru'l-Kütüb, ts.
- Şenel, Kübra. "Siyâlkûtî'nin Zihnî Varlık Tasavvuru". *Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası (Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler) - XVI. Yüzyıl*. ed. Hidayet Aydar - Ali Fikri Yavuz. 493-503. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2017.
- Taşkın, Bilal. *İslam Düşüncesinde Varlık Tartışmaları Sadeddin et-Teftâzânî Merkezli Bir İnceleme*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2020.
- Taşköprîzâde, İsamüddin Ahmed b. Mustafa. *Risâletü'ş-şuhûdi'l-'aynî fî mebâhisi'l-vücûdi'z-zihnî*. thk. Muhammed Zahid Kamil Çol. Köln: Menşûrâti'l-Cemel, 2009.
- Taşköprîzâde, İsamüddin Ahmed b. Mustafa. *Risâletü'ş-şuhûdi'l-'aynî fî mebâhisi'l-vücûdi'z-zihnî*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 3709.
- Taşköprîzâde, İsamüddin Ahmed b. Mustafa. *Risâletü'ş-şuhûdi'l-'aynî fî mebâhisi'l-vücûdi'z-zihnî*. İstanbul: Köprülü Kütüphanesi, Mehmed Asım Bey, 705.
- Teftâzânî, Sa'düddin Mes'ud b. Ömer. *el-Makâsîd*. çev. İrfan Eyibil. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.
- Teftâzânî, Sa'düddin Mes'ud b. Ömer. *Şerhu'l-Makâsîd*. thk. Abdurrahman Umeyre. 5 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 2. Basım, 1998.
- Tûsî, Ebû Ca'fer Nasîrüddîn Muhammed b. Muhammed b. Hasen et-. *Şerhu'l-İşârât ve't-Tenbîhât*. thk. Süleyman Dünya. 5 Cilt. Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 3. Basım, ts.
- Yıldırım, Ömer Ali. "Ma'dûm ve Mümkün: Mûtezile'nin 'Ma'dûm' ve İbn Sînâ'nın 'Mümkün' Kavramı Üzerine Değerlendirmeler". *İslam Araştırmaları Dergisi* 30 (2013), 81-107.
- Yıldırım, Ömer Ali. "Mübârekşah el-Buhârî'nin Şerhu Hikmeti'l-Ayn'ında Zihni Varlık ve Tümmeller Meselesi". *Uluslararası 14. ve 15. Yüzyıl İslam Düşüncesinde Felsefe, Kelam ve Tasavvuf Sempozyumu Bildirileri -I-*. ed. Murat Demirkol vd. 65-75. Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Yayınları, 2020.